

«Que et vegi sota espases turques i en mans de catalans». El (mal) record de la presència catalana a Grècia*

Eusebi Ayensa
(Societat Verdaguer)

Avui està unànimement acceptat que l'estudi de l'aventura catalana a Grècia durant el segle XIV, considerada com una de les pàgines més glorioses de la nostra història nacional, va estretament lligat a la figura d'Antoni Rubió i Lluch, el nostre únic i gran bizantinista. Al llarg de tota una vida de treball i d'investigació profunda, Rubió es convertí en un dels grans historiadors de la Grècia catalana, estudiant i donant a conèixer un gran nombre de documents, descoberts sobretot a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i aplegats posteriorment en l'impressionant *Diplomatari de l'Orient Català*,¹ uns documents que, al costat de les pàgines dels cronistes bizantins, havien de donar una imatge més completa i justa de l'expedició catalana a la terra de l'Hèl·lade.

Al llarg de tota la seva vida, Rubió també entrà en contacte personal i epistolar amb les figures més rellevants de la vida cultural grega del seu moment, com el novel·lista Dimítrios Vikelas, el poeta Gueórguios Drossinis o l'historiador Spirídon P. Lambros.² D'entre

* Aquest treball s'emmarca en el projecte d'investigació FF12011-29696-CO2-01, del CSIC, coordinat pel Dr. Pedro Bádenas de la Peña.

1. A. RUBIÓ I LLUCH. *Diplomatari de l'Orient Català (1301-1409), Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1947, amb reedició, per part del mateix IEC (Secció Històrico-Arqueològica, LVI), l'any 2001. A partir d'ara: RUBIÓ, *Diplomatari*.

2. La correspondència grega de Rubió ha estat recollida per nosaltres en els següents volums: A. RUBIÓ I LLUCH. *Epistolari grec, vol. I (anys 1880-1888)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans [Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXIX], 2006; *vol. II (anys 1889-1900)*. Barcelona: Institut d'Estudis

aquestes insignes personalitats, voldríem destacar ara la figura de Nikólaos G. Politis, el pare del folklore grec, el qual, coneixedor de l'interès de Rubió per aquest episodi històric, li comunicà una sèrie de notícies sobre el record dels catalans en la tradició oral del poble hel·lè. Tot i que Rubió no dedicà cap treball monogràfic a aquest tema, amb l'única excepció de les pàgines d'una extensa monografia sobre el ressò de l'expedició dels almogàvers entre els grecs,³ en la seva extensa bibliografia trobem sovint referides tradicions, llegendes i malediccions gregues contra els catalans, extretes bàsicament de la informació facilitada per Politis així com del llibre d'Epaminondas Stamatiadis *Els catalans a Orient*,⁴ una obra que, com reconeixia el propi Rubió, determinà la seva vocació d'historiador de la Grècia catalana.⁵ Amb

Catalans [Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXXVII], 2008; *vol. III (anys 1901-1915)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans [Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXXXVII], 2011; i *vol. IV (anys 1916-1936)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans [Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XC], 2012. D'ara en endavant cito: RUBIÓ, *Epistolari grec*.

3. Ens referim al treball «La expedición y dominación de los catalanes en Oriente juzgadas por los griegos», publicat dins les *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. [Barcelona], vol. IV, 1 (1887), p. 11-18, reedició de la monografia publicada el 1883 a la impremta barcelonina de J. Jepús. Existeix una reedició recent d'aquest treball, titulada *L'expedició catalana a l'Orient vista pels grecs* i publicada a Barcelona per l'editorial Llibres de l'Índex l'any 2004, amb pròleg de Jaume Sobrequés. A partir d'ara cito: Rubió, *Expedición y dominación*. Vegeu en aquesta mateixa línia el treball *El record dels catalans en la tradició popular; històrica i literària de Grècia*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes & Publicacions de l'Abadia de Montserrat [Textos i Estudis de Cultura Catalana, 83], 2001, ampliació de l'anterior, que nosaltres hem editat. D'ara en endavant: RUBIÓ, *El record*.

4. E. STAMATIADIS. *Els catalans a Orient* (en grec). Atenes: Impr. K. Andoniadis, 1869. Utilitzo la reimpressió d'aquesta obra feta a Atenes el 1970 per D. N. Karavias.

5. En el pròleg de la monografia anteriorment citada, Rubió dona compte de les seves fonts d'informació: «Diverses són — diu Rubió — les fonts d'informació a què a bastament hem acudit per a la redacció d'aquest assaig. En primer lloc, escriptors, historiadors i folkloristes grecs d'alta anomenada. Segonament la tradició oral, per nosaltres directament recollida en els mateixos indrets on se manifestava encara viventa o ho havia estat abans. I per últim les obres de caràcter històric i literari, en les quals el fet o el record prenia un aspecte més o menys tradicional, pel seu mateix caràcter flotant o contradictori o vagorós, que indica, la major part de vegades també, un origen popular. En elles ensems hem volgut sorprendre la persistència del fet o record llegendari, la confirmació de la vitali-

tot, en un moment de la monografia més amunt citada, Rubió, després de comentar una cançó en què una noia maleeix el seu infidel amant desitjant-li que caigui en mans dels catalans,⁶ acaba reconeixent que «quizás una diligente y paciente investigación, recorriendo el teatro de nuestras hazañas o las colecciones de cantos griegos publicadas por Chasiotis, Sakellarios, Manousos, Lelekos y muchos otros que sin duda no han llegado a mi noticia, hallaría algunas otras indicaciones tan curiosas como la precedente».⁷ Dit això, el repte llençat per Rubió constitueix el punt d'arrencada del present treball, dedicat a estudiar el record que hagi quedat dels catalans en la tradició oral neogrega, un record que, d'alguna manera, vindrà a completar la tradició evocadora d'altres pobles com el turc, el venecià, el genovès o el franc, que també han deixat en la memòria històrica de Grècia una empremta indeleble.⁸ A les pàgines que segueixen, doncs, com a resultat de les nostres investigacions en el mateix escenari dels fets així com en els riquíssims arxius del Diccionari Històric de la Llengua Grega i del Centre d'Investigació del Folklore Grec de l'Acadèmia d'Atenes, aportarem nous testimonis desconeguts per Rubió sobre aquesta interessant qüestió, procedents, a més de la literatura grega, d'altres literatures balcàniques com la búlgara i l'albanesa, a les quals arribà també, per irradiació, la sinistra fama dels catalans.⁹

Com és ben sabut, la història de l'expedició catalana a Orient es divideix en dos grans episodis, el de les campanyes contra els turcs a

tat de la tradició» (*El record*, p. 24). Amb tot, com acabava reconeixent el propi Rubió, les fonts orals, fonamentals en un treball d'aquestes característiques, es limitaven a les notícies més o menys puntuals que li havia tramès Politis i a unes poques tradicions recollides personalment a les ciutats d'Àmfissa i Hipati durant el viatge que emprengué a Grècia l'estiu de 1909 (*Ibidem*, p. 25).

6. Vegeu el text d'aquesta cançó a la p. 192.

7. RUBIÓ, *Expedición y dominación*, p. 18.

8. Sobre el record deixat pels turcs en el folklore grec vegeu G. D. KAPSALIS. «Els turcs en els refranys del poble grec» (en grec). *Laografia* [Atenes], tom 7 (1923), p. 385-421. Tot i que no disposem de cap estudi de conjunt sobre la tradició folklòrica deguda al pas per Grècia d'altres pobles, es pot trobar alguna notícia interessant a RUBIÓ, *El record*, p. 23-28, i S. P. LAMBROS. «Insults nacionals» (en grec). *Hestia* [Atenes], (1895), p. 154-156.

9. Hem publicat una part del material que ara presentem en el treball «El record dels catalans en el folklore grec». *L'Avenç* [Barcelona], núm. 213 (1997), p. 56-58, i «Nous testimoniatges folklòrics sobre la presència catalana a Grècia», dins RUBIÓ, *El record*, p. 111-129.

l'Àsia Menor (1303-1304) i el de l'odissea militar des del cap de Gal·lípoli, a Tràcia, fins a la ciutat d'Atenes (1304-1311), capital del ducat del mateix nom, on la presència catalana es perllongà fins al mes de maig de 1388. Respecte a la primera etapa, aquella en què els almogàvers, seguint les ordres de l'emperador de Constantinoble, s'endinsaren a l'encalç dels turcs fins a la serralada del Taure, a la frontera amb Armènia, cap record no ha quedat en la tradició popular. La ràpida caiguda de tots aquests territoris en mans otomanes va impedir que es conservessin en les poblacions gregues d'Anatòlia refranys, cançons o llegendes sobre els catalans.¹⁰

Ben altrament, però, la irada reacció dels almogàvers arran de la mort del seu cabdill, coneguda amb el nom de «venjança catalana», ha deixat en el cor del poble hel·lè un record inesborrable. En efecte, contràriament a allò que suposaven els grecs, l'assassinat de Roger de Flor a principis de 1305¹¹ no aconseguí d'apaivagar l'orgull i l'audàcia dels catalans, sinó que despertà en tots ells una terrible set de venjança, atada encara per la mort a traïció d'uns ambaixadors de la Companyia a la ciutat de Redostó. Així les coses, si seguim el testimoni de Muntaner, convençuts els catalans que «més valia morir a honor que viure a deshonor»,¹² rebutjaren la possibilitat de fugir i decidiren

10. Pel que sabem, l'únic text de la literatura turca que conté algun esment dels catalans és l'anomenat *Dusturname d'Enveri*, una obra a mig camí entre la crònica històrica i el poema èpic, en el llibre XVIII del qual es narren les gestes d'Umur Paixà (1309-1348), el famós emir d'Aydin, que tan lligat apareix en moltes ocasions al destí dels ducats catalans de Grècia. Tanmateix, el període històric que abasta el *Dusturname*, bàsicament els anys de la llarga vicaria d'Alfons Frederic en el ducat d'Atenes (1317-1330), el converteixen en un document poc interessant per a l'estudi del record que hagi pogut quedar dels catalans en la tradició folklòrica de l'Àsia Menor. Per a més informació sobre aquesta obra remetem el lector als estudis d'I. MÉLIKOFF-SAYAR. *Le destan d'Umur Pachá*. París: Presses Universitaires de France [Bibliothèque Byzantine: Documents 2], 1954, i de P. LEMERLE. *L'émirat d'Aydin: Byzance et l'Occident. Recherches sur La Geste d'Umur Pachá*. París: Presses Universitaires de France [Bibliothèque Byzantine: Études 2], 1957.

11. Sobre aquest episodi absolutament crucial en la història de la Companyia Catalana, vegeu el documentat treball d'A. E. LAIOU. *Constantinople and the Latins. The foreign policy of Andronicus II, 1282-1328*. Cambridge: Harvard University Press, 1972, especialment p. 134-147. D'ara en endavant: LAIOU, *Constantinople and the Latins*.

12. R. MUNTANER. *Crònica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans [Les Quatre Grans Cròniques, III], p. 357, cap. 219.

fer-se forts a la ciutat de Gal·lípoli, on el mes de juny de 1305 foren assetjats sense èxit per l'exèrcit imperial. La batalla definitiva, però, tingué lloc unes setmanes més tard vora el riu Apros, a les ribes del qual l'exèrcit grec va ser completament derrotat. Després d'aquesta batalla, tota la Tràcia quedà a mercè dels catalans, que en una de les seves nombroses i arriscades ràtzies arribaren fins als encontorns del palau imperial. En un d'aquests atacs els almogàvers assaltaren la ciutat de Redostó, on havien estat esquarterats els ambaixadors catalans, i hi feren un carnatge horrible: tots els habitants de la ciutat, dones i criatures incloses, foren sacrificats.¹³

És mèrit de l'historiador valencià Francesc de Montcada haver-nos conservat l'únic testimoni popular inspirat per les crueltats dels catalans a Tràcia que ha arribat fins a nosaltres. Es tracta del refrany «Que la venjança dels catalans caigui damunt teu!» («Η εκδίκησις των Καταλανών εύροι σε!»), que, en paraules d'aquest historiador, «es la mayor maldición que entre ellos (els tracis) tienen agora (és a dir, en el segle XVII) la ira y el aborrecimiento: tan viva se les representa siempre la memoria de aquel estrago».¹⁴ Hem d'advertir, tanmateix, que, malgrat les nostres consultes sobre el particular, no hem pogut constatar la pervivència actual d'aquesta maledicció ni tampoc de cap altre testimoni folklòric que recordi vagament la fugaç presència catalana a Tràcia en els anys 1303-1307. Aquest fet, unit a la clara influència de la historiografia bizantina sobre l'obra de Montcada, posada de relleu pel professor J. Simón,¹⁵ ens porta a pensar que tal vegada aquest refrany no té un origen popular sinó més aviat culte — per nosaltres desconegut —, atesa la clara animadversió amb la qual cronistes com Paquimeres o Gregoràs jutgen sempre els fets militars de la Companyia. En qualsevol cas, sigui quin sigui el seu origen, no

13. Sobre les campanyes militars dels catalans a Tràcia remetem el lector a la minuciosa anàlisi que en fa A. E. LAIOU a *Constantinople and the Latins*, p. 158-163, així com a l'article de CH. BAKIRTZIS «Les Catalans en Thrace». *Eupsychia. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler* (= *Byzantina Sorbonensia*, 16). París: Publications de la Sorbonne, 1998, vol. I, p. 63-73.

14. F. DE MONCADA. *Expedición de los catalanes y aragoneses contra turcos y griegos*. Madrid: Editorial La Lectura, Edició de Samuel Gili i Gaya, 1924, p. 223.

15. J. SIMÓN. «Expedición de los catalanes y aragoneses contra turcos y griegos de Francisco de Moncada: fuentes bizantinas». *Erytheia*, núm. 15 (1994), p. 95-104.

podem deixar d'exposar aquí els nostres dubtes sobre aquest testimoni, que, per altra banda, ha estat acceptat sense el menor comentari per tots els historiadors que s'han ocupat del pas de la Companyia Catalana per terres de Tràcia.¹⁶

Curiosament, més que en el folklore grec, ha estat en el búlgar on s'ha conservat amb major intensitat l'ingrat record dels catalans. En efecte, les seves freqüents ràtzies per tota Tràcia i els seus atacs puntuals contra les ciutats del sud de Bulgària, on s'havien refugiat els alans després de la seva participació en l'assassinat de Roger de Flor, degueren causar una profunda impressió en les poblacions de parla búlgara d'aquesta regió. En aquest sentit, com ha posat de relleu el lingüista R. Bernard, en búlgar les expressions «Català» («Каталански») i «Fill de català» («Каталански син/сине») signifiquen «home malvat, sense ànima, torturador». Aquesta mala fama dels catalans en la tradició popular búlgara —afegeix Bernard— ha excedit els límits del folklore pròpiament dit per influir poetes cultes com Ivan M. Vazov, el pare de la moderna poesia búlgara, qui en el poema «Pirates» («Пирати»), publicat per primera vegada en una revista literària de Sofia l'any 1915, cita els catalans al costat dels turcs com els majors opressors de la nació búlgara. La fortuna que ha tingut la paraula «català» en la tradició popular búlgara —superior, com hem pogut veure, a la de la tradició grega de Tràcia— pot tenir una explicació addicional, segons Bernard, en la curiosa coincidència semàntica, tot i que no etimològica, d'aquesta paraula amb el mot búlgar d'origen turc «katil» («assassí», «botxí»), derivat alhora de l'arrel àrab «k.t.l.», que significa «matar», «assassinar».¹⁷

Devastada tota la Tràcia per les hosts catalanes, s'imposà la necessitat de fugir cap al sud a la recerca de terres fèrtils.¹⁸ Com diu Rubió,

16. Aquest és el cas, entre d'altres, d'E. Stamatiadis, el qual afegeix gratuïtament que aquest refrany tenia la mateixa força que el jurament «per l'ombra de l'alzina» per als antics habitants de Priene, cf. *Els catalans a Orient*, p. 127. També s'han fet ressò d'aquest refrany A. Rubió, cf. *Expedición y dominación*, p. 13, i K. SETTON, *Catalan domination of Athens 1311-1388*. Londres: Variorum Reprints, 1975, p. 247. D'ara en endavant: SETTON, *Catalan domination of Athens*.

17. Cf. R. BERNARD. «La paraula català en les llengües balcàniques» (en búlgar). *Bulgaristici izsledvanija* («Investigacions búlgares»). Sofia: Nauka i Izkustvo, 1982, p. 428-435. A partir d'ara cito: BERNARD, *La paraula català*.

18. «Ara és veritat —diu Muntaner— que nós que haviem estat en el cap de

aquest moviment obre una nova etapa en la trasbalsada història de la Companyia, que, deslligant-se definitivament dels destins de l'Imperi Bizantí, «d'ara en endavant [...] se'ns apareixerà unida en absolut, en la Grècia continental i peninsular, als destins de la dominació francesa en la qual vindrà a ésser decisiva també la seva influència, donant-li el cop de gràcia i assenyalant el principi de sa dissolució».¹⁹ Establerts a la ciutat de Cassàndria, a la península de la Calcídica, i comandats des d'aleshores per Thibaut de Chepoys, cabdill franc que pretenia servir-se de la Companyia per ajudar el seu senyor, Carles de Valois, a conquerir Constantinoble,²⁰ els catalans realitzaren nombrosos cops de mà contra les localitats properes «així com havíem fet — diu Muntaner — a aquella de Gal·lípol, e de Constantinoble e d'Andrinople».²¹

D'entre les moltes campanyes que emprengueren els almogàvers durant la seva estada a Macedònia (1307-1309), destaquen per damunt de totes el setge de Tessalònica, la segona plaça forta de l'Imperi, amb fama de ciutat culta i refinada, i les ferotges escomeses contra els monestirs de l'Athos, les immenses riqueses dels quals degueren despertar des del primer moment la cobdícia dels catalans. Els atacs, tanmateix, fracassaren, tant a la rica ciutat de Sant Demetri com a la muntanya sagrada de l'Athos.²² En el primer cas, l'aferissada defensa dels tessalonicencs, comandats per un cabdill experimentat, el gene-

Gal·lípol e en aquella encontrada set anys depús lo cèsar fo mort, e havíem-li viscut cinc anys de renadiu, e així mateix havíem deshabitada tota aquella encontrada a deu jornades de totes parts, que havíem tota la gent consumada, sí que res no s'hi collia; per què covenia per força que desemparàssem aquell país», cf. *Crònica*, p. 380, cap. 231. Cristià Spínola, en una carta adreçada al rei Jaume II d'Aragó el mes de juny de 1307, li feia avinent la gran pobresa que regnava a la regió de Gal·lípoli a causa dels atacs dels catalans: «De Romania vero dicitur quod ibi sint vitualia valde cara et quod Cathalani Gallipoli existentes et in illis contratis havent vitualium indigenciam valde magnam», cf. Rubió, *Diplomatari*, p. 40 (doc. 33).

19. A. RUBIÓ I LLUCH. «La Companyia catalana sota'l comandament de Teobald de Cepoys: campanyes de Macedònia i de Tessàlia (1307-1310)». *Miscel·lània Prat de la Riba*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1923, vol. I, p. 220. D'ara en endavant cito: RUBIÓ, *La Companyia catalana*.

20. Sobre els plans de Carles de Valois per conquerir Constantinoble vegeu LAIOU, *Constantinople and the Latins*, p. 200-220.

21. MUNTANER, *Crònica*, p. 384, cap. 233.

22. Respecte d'aquestes dues campanyes es pot consultar RUBIÓ, *La Companyia catalana*, p. 240-260. Cf. així mateix S. P. LAMBROS. «El Mont Athos i els

ral Khandrinós, i l'escassa preparació dels catalans per a un llarg setge feren fracassar la temptativa. Pel que fa a les salvatges incursions a la península de l'Athos, sembla que només pogueren ser aturades per la intercessió del rei Jaume II en un acte que, en paraules de Rubió, posa un raig de claror i dolcesa en aquell ombrívol episodi de les campanyes dels catalans a Macedònia.²³

Arribats a aquest punt hem de preguntar-nos què ha quedat en llavis del poble hel·lè de les destructores incursions dels almogàvers en aquesta regió. A jutjar per les recerques que hi hem dut a terme, ben poca cosa. Només la toponímia sembla haver conservat alguna llunyana reminiscència dels catalans, que van donar nom a un petit poble del *nomós* o província de Kozani.²⁴

Més discutible és el record deixat per la Companyia Catalana en la comunitat monacal de l'Athos. En efecte, la hipòtesi exposada fa més de cinquanta anys per R. M. Dawkins, qui cregué veure un record de les incursions dels almogàvers en un fresc del monestir de Khilandari, ha de ser, al nostre entendre, profundament revisada.²⁵ El fresc en qüestió va ser pintat en data desconeguda sobre la paret esquerra del pòrtic on es troba la famosa imatge de la *Panaia* (Mare de Déu) *Trikherussa* (de tres mans), que constitueix la imatge més famosa d'aquest monestir serbi. En ell hi ha representat un combat que, segons la tradició, dugueren a terme uns pirates disposats a apoderar-se de les riqueses del monestir. Tanmateix, mentre s'apropaven, la *Pana-*

catalans» (en grec). *Neos Ellinonimón* [Atenes], tom 4 (1909), p. 319-321, i A. E. LAIOU, *Constantinople and the Latins*, p. 220-226.

23. RUBIÓ, *La Companyia catalana*, p. 258-259. Sobre aquesta règia intervenció en defensa dels monestirs de l'Athos vegeu, del mateix Rubió, *Documents per a la història de la cultura catalana migeval*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1908, vol. I, p. 45-46 (doc. XXXVI). L'Institut d'Estudis Catalans reimprimí els dos volums d'aquesta monografia l'any 2000 (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LIV). A partir d'ara cito: RUBIÓ, *Documents*. Aquest document també el va publicar Rubió al *Diplomatari*, p. 50 (doc. 40).

24. Centre de Redacció del Diccionari Històric de l'Acadèmia d'Atenes, Manuscrit núm. 615, p. 24, Kozani (Macedònia), 1939, Col·lector: D. Petrópulos; i *Ibidem*, Manuscrit núm. 687, tom II, p. 480, Voïos, Kozani (Macedònia), 1955, Col·lector: S. Manessis. A partir d'ara cito el fons de manuscrits d'aquest Centre amb les sigles IL (Istorikó Lexikó), el número de manuscrit, la pàgina, el lloc de procedència, la data i el nom del col·lector entre parèntesi.

25. Cf. R. M. DAWKINS. «The Catalan Company in the tradition of Mount Athos». *Homenatge a A. Rubió i Lluch*. Barcelona: s.e., 1936, vol. I, p. 267-270.

ia els embolcallà d'una boira tan espessa que, incapaces de reconèixer els seus propis companys, s'acabaren matant els uns als altres. Això és el que sembla indicar la inscripció que acompanya el fresc: «Quan arribaren els vaixells per conquerir el monestir, els homes es van matar els uns als altres» («Ελθόντες οι ψούστες να αιχμαλωτήσασι το μοναστήριον, εσπάγησαν αλλήλους των»). En el fresc també hi són representats, aureolats, els caps dels tres supervivents d'aquella batalla, els quals, segons assegura la tradició, van arribar al monestir i es van fer monjos. Per a Dawkins no hi ha cap dubte que els pirates no són altres que els almogàvers catalans, com ho proven, a més, els seus noms, Manuïl, Isvaïl i Ismaïl, el primer dels quals —afirma l'historiador anglès— és molt comú a la península Ibèrica, mentre que els dos següents «are a particularly likely pair in a band of Catalans, in which Christians may well have been mixed with Moorish renegades».²⁶

Si bé és cert que, com reconeix Dawkins, el monestir de Khilandari va ser un dels més castigats pels catalans,²⁷ els trets facials de les imatges i, sobretot, els noms dels tres pirates que se salvaren de l'atac —prova irrefutable, segons aquest historiador, del seu origen català— apunten més aviat cap a una de les moltes incursions sarraïnes que, al llarg de la història, hagueren de suportar els monestirs de l'Athos. D'aquesta manera, el nom de Manuïl, tot i que freqüent en algunes regions de la península Ibèrica, és completament desconegut a la Corona d'Aragó en els anys de l'expedició a Grècia. A més, com ha posat de relleu en una sèrie de treballs ja clàssics Antoni Rubió, a la Companyia —integrada en la seva immensa major part per catalans (inclosos en aquesta denominació els mallorquins i els valencians)

26. *Ibidem*, p. 270.

27. L'any 1866 es publicaren per primer cop les memòries de l'arquebisbe serbi Daniel II (1270-1338), que contenen informacions molt interessants sobre els atacs dels catalans al Mont Athos, respecte dels quals res ens diuen els cronistes bizantins ni Muntaner i que s'esdevingueren exactament en els anys en què aquest era monjo a Khilandari i, per tant, testimoni ocular dels seus pillatges. Vegeu D. DANIČIĆ. *Životi kraljeva i Arhiepiskopa srpskih, napisao Danilo i Drugi*. Zagreb: Galca, 1866, amb reedició a Londres l'any 1972. Més recentment, J. Simón ha estudiat el text de Daniel en relació a les incursions dels catalans a la muntanya sagrada de l'Athos, cf. «Las Vidas de dos monjes del Athos como fuentes sobre las campañas catalanas en el Monte Santo (1307-1309)». *Bizancio y la Península Ibérica: De la Antigüedad tardía a la Edad Moderna*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas [Nueva Roma, 21], 2004, p. 349-361.

i, en menor mesura, per aragonesos — l'element foraster va ser més aviat escàs i, pels noms que se'ns han conservat, limitat a un reduït nombre d'italians i grecs.²⁸ Res ens fa pensar, per tant, que entre les hosts catalanes hi poguésser haver un petit nombre de moros renegats, com apunta Dawkins. Així doncs, vista la inviabilitat de la hipòtesi defensada per Dawkins, tot sembla indicar que, com ja va assenyalar a principis del segle passat el gran historiador de la muntanya santa, Kosmàs Vlakhos, no s'ha conservat en la comunitat de l'Athos cap tradició folklòrica o de qualsevol altre tipus sobre els catalans.

Encalçats tothora per les tropes del general Khandrinós i frustrats en les seves esperances de conquerir Tessalònica i els monestirs de l'Athos, la primavera de 1309 els catalans prengueren la resolució de continuar la seva marxa cap a les imponents muntanyes de l'Olimp i el Pelió, en un acte més de folia que d'audàcia, en paraules de l'historiador bizantí Nicèfor Gregoràs.²⁹ Acampats durant uns dies en aquesta regió, acabaren per creuar la vall del Tempe, que obria el pas a les fèrtils planes de Tessàlia. Tot i els pactes amb el príncep o sebastocràtor d'aquest territori, Joan II Àngel Comnè (1303-1318), la Companyia Catalana, abandonada ja aleshores per Thibaut de Chepoys i dirigida per un triumvirat, continuà les seves devastadores incursions per tot el país. A jutjar per les fonts bizantines, les ràtzies dels catalans ultrapassaren tots els horrors comesos fins aquell moment. Gregoràs

28. Cf. A. RUBIÓ I LLUCH. «La població dels ducats catalans de Grècia». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* [Barcelona], tom IV, núm. 32 (1908), p. 489-503; «Per què donem el nom de catalana a la dominació de la Corona d'Aragó a Grècia?». *Estudis Universitaris Catalans* [Barcelona], tom XII (1927), p. 1-12. D'ara en endavant: RUBIÓ, *Per què donem el nom de catalana*; «La població de la Grècia catalana en el XIVè segle». *Institut d'Estudis Catalans. Memòries de la Secció històrico-arqueològica* [Barcelona], vol. 4 (1933), 59 p. Cf. a més, en aquesta mateixa línia, D. JACOBY. «L'estat català a Grècia: evolució interna». *L'Avenç* [Barcelona], núm. 213 (1997), p. 18.

29. N. GREGORÀS. «Història romana» (en grec). *Patrologia Graeca*. París: J. P. Migne, tom 148 (1863), llibre 7è, capítol VI, 5, p. 413. Utilitzo la reimpressió d'aquesta obra feta a Turnhout, Bèlgica, el 1975. En aquesta campanya s'inspirà l'obra teatral grega *El senyor de l'Olimp*, *Joan el Català*, de Marinos Kutuvalis (Atenes: Germans Perris, 1873), el protagonista de la qual existí només en la truculenta i desenfrenada imaginació del seu autor (vegeu al respecte RUBIÓ, *Expedición y dominación*, p. 29-32; del mateix autor, *El record*, p. 64-66, i K. PETRAKU. «La presència catalana en el teatre grec». *La dominació catalano-aragonesa en territori grec*. Atenes: Instituto Cervantes de Atenas i Institut Ramon Llull, 2012, p. 139-142).

recorda que els almogàvers «en fer cap a una terra bona i fèrtil hi van romandre un any sencer, destruint i cremant sense cap resistència tot el que trobaven fora dels murs de les ciutats».³⁰ I heus ací com un altre autor, Tomàs (o Teòdul) Maguistros, descriu, no sense certa exageració, les terribles atrocitats dels catalans:

En el seu atac no deixaren res indemne, destruint de soca-rel tota la regió, muntanyes, planes, gorges, cingles, roques, camins, conques, valls, turons, avencs, coves, prats, conreus i boscos. Tot ho corrien i tot ho desolaven. Tot era ple de morts i de cadàvers, víctimes del més espantós carnatge.³¹

Tot i l'enfarfegament retòric, el mal gust i l'oceànica parleria que, en paraules de Rubió, caracteritzen aquesta i bona part de les obres de Teòdul,³² la salvatge crueltat de què feren gala els almogàvers en aquest territori sembla estar fora de tot dubte. No en va, a diferència de Macedònia, el pas dels catalans per Tessàlia deixà en el poble una fonda impressió. Així, a principis del segle passat l'historiador tessali N. Iannópulos reconeixia que «encara avui dia a Tessàlia el nom «Català» és pronunciat amb terror pels seus habitants com a sinònim d'home malvat i indomable».³³ I en aquesta mateixa línia també sabem que l'expressió «Ets un català!» («Καταλάνος είσαι!») era proferida pels tessalis com un insult.³⁴

30. Ibídem, cap. VII, 1, p. 417. Vegeu a més sobre aquest episodi l'article de B. FERJANČIĆ. «Els catalans a Tessàlia» (en grec). *Calendari tessali*, tom 12 (1987), p. 161-173.

31. Cf. J. BOISSONADE (ed.). *Anecdota graeca e codicibus regiis*. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1962, tom II, p. 219-220. Aquestes paraules semblen trobar-se al darrere d'una altra obra teatral grega profundament anti-catalana, *La màgia de la bellesa*, de Laertes Lamnis (pseudònim de Kostas Athanassiadis), estrenada a Atenes l'any 1919 i que es desenvolupa suposadament en un poblet del golf Pagasític, a Tessàlia, destruït pels catalans. Vegeu al respecte PETRAKU, *La presència catalana en el teatre grec*, p. 148-150.

32. RUBIÓ, *La Companyia catalana*, p. 281.

33. N. I. IANNÓPULOS. *Els dos Almirí i l'actual* (en grec). Atenes: Hestia, 1904, p. 7. L'historiador atenès G. Konstantinidis confirma aquesta notícia sostenint que «durant segles (els tessalis) recordaven i narraven la destrucció causada per aquella Companyia», cf. *Història d'Atenes des del naixement de Crist fins a 1821* (en grec). Atenes: Hestia, 1894², p. 324.

34. Cf. SETTON, *Catalan domination of Athens*, p. 247.

Tanmateix, no és en aquesta regió sinó en els ducats d'Atenes i Neopàtria, seu final de la Companyia, on lògicament s'ha conservat viu durant més temps el sinistre record dels catalans. Dit això, comencem per resumir breument les gestes militars que portaren els catalans a ensenyorir-se dels dominis de Gautier VI de Brienne l'any 1311.

Acampats els almogàvers al sud de la Gran Vlàquia o Tessàlia, desptaren immediatament l'interès de Gautier de Brienne, duc franc d'Atenes, el qual, en son desig d'estendre el seu poder enllà de les Termòpiles, havia entrat en guerra amb Anna Paleologuina, senyora del despotat de l'Arta (Epir) com a vídua de Nicèfor I Comnè Dukas, amb Joan II Àngel, sebastocràtor de Tessàlia, i fins i tot amb l'emperador de Constantinoble. En aquest estat de coses, la primavera de 1310 prengué la Companyia al seu servei amb un contracte de mig any. Els catalans abandonaren «ab gran afany» Tessàlia, «qui és la pus forts terra del món», en paraules de Muntaner,³⁵ i després d'un breu sojorn a la part més septentrional del ducat, prop del golf Lamíac, assetjaren el castell de Zituni (Làmia), el primer d'una trentena de castells que caigueren en mans dels francesos. Un cop acabada la campanya, el duc pensà a llicenciar la Companyia, els tractes amb la qual li havien reportat l'enemistat de Venècia, la poderosa república senyora de l'illa de Negrepont (Eubea), prenent al seu servei només dos-cents cavallers i tres-cents soldats d'infanteria. Aquesta situació, unida a un més que probable retard en el pagament de les soldades i al recel que, amb tota seguretat, devia despertar en l'ànim del duc franc la Companyia Catalana, determinà la ruptura entre els almogàvers i Gautier.³⁶ Durant la primavera de 1311 els dos bàndols es dedicaren a preparar la batalla, que, com ha posat de relleu David Jacoby, contràriament al que suposaven fins fa poc els historiadors basant-se en les informacions que d'ella ens transmeten Gregoràs i Muntaner, no va tenir lloc prop del llac Copais, a la plana de Beòcia, sinó al nord-est de Zituni (Làmia), prop de la ciutat d'Halmirós. Aquesta nova ubicació, recollida ja a la *Crònica de Morea* i confirmada per un testimoni de l'escriptor venecià Marino Sanudo Torsello, posa en entredit el mite que s'ha generat entorn d'aquesta famosa batalla, segons el qual, com és

35. MUNTANER, *Crònica*, p. 396, cap. 240.

36. Vegeu sobre aquesta qüestió A. LOWE. *The catalan vengeance*. Londres: Routledge & Regan Paul, 1972, p. 126-128.

conegut, els catalans regaren copiosament la vall fins a convertir-la en una trampa mortal per als cavallers francs, que s'enfonsaren en el fang sota el pes de les seves armadures. Així mateix, Jacoby no descarta que aquest ardit no sigui més que una versió tendenciosa, inventada amb posterioritat a la batalla per explicar la sorprenent derrota de l'exèrcit de Gautier.³⁷ En qualsevol cas, la victòria de la Companyia sobre les tropes del duc franc va ser tan inesperada com definitiva. Immediatament els catalans es convertiren en els nous amos del ducat, prenent per mullers les dones de les seves pròpies víctimes i ocupant tots els seus castells, des de l'Acròpolis atenesa (el castell de Cetines) fins a l'impressionant castell de Sant Omer, a Tebes, del qual queda avui dia només una torre, i el no menys imponent de Livàdia, que protegia el flanc nord del ducat (fig. 1).

Fig. 1. Castell de Livàdia. Institut Arqueològic Alemany d'Atenes (Böotien, 78, 1909). Fotografia de R. Rohrer.

37. D. JACOBY. «Catalans, turcs et vénitiens en Roumanie (1305-1332): un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello». *Studi Medievali* [Torí], 3^a sèrie, vol. XV (1974), p. 223-230, article reproduït a *Recherches sur la Méditerranée orientale du XII au XV siècle. Peuples, sociétés, économies*. Londres: Variorum Reprints, 1979, Núm. V.

Les conquestes dels almogàvers, tanmateix, no acabaren aquí. Durant la llarga vicaria d'Alfons Frederic (1317-1330), fill del rei Frederic II de Sicília, els dominis catalans de Grècia conegueren la seva etapa de màxim esplendor. Pel seu matrimoni amb Marulla, filla de Bonifaci de Verona, senyor de la tercera part del Negrepont (Eubea), Alfons Frederic va rebre en dot, entre d'altres possessions, els castells de Carist (fig. 2) i Làrmena, al sud d'Eubea, cosa que li permeté actuar com a mediador entre la Companyia i Venècia, la mestressa indiscutible d'aquella illa. Així mateix, aprofitant-se de la terrible anarquia en què havia caigut Tessàlia després de la mort sense descendència del sebastocràtor Joan II Àngel (1317), els catalans, sota el comandament d'Alfons Frederic, estengueren els seus dominis per la Grècia central. En una campanya tan ràpida com devastadora, conqueriren els castells de Neopàtria (fig. 3), Lidoriki, Siderócastro, Zituni (actual Làmia, fig. 4), Gardiki, Domokós i Fàrsalos, possessions a les quals cal unir el comtat de Mitra i els castells de Kastri i Licònia, a la regió tessàlia de Pílion, pel casament del mariscal de la Companyia, Ot de Novelles, amb la germana del magnat bizantí Stéfanos Gabrielópulos Melissenos, senyor d'aquests feus.³⁸ D'aquesta manera, l'any 1319 tota la Ftiòtide i la part meridional de Tessàlia passaren a mans catalanes formant el ducat de Neopàtria, que des d'aleshores i per espai de gairebé un segle uní el seu destí al d'Atenes.

Vistos breument els esdeveniments històrics que convertiren els almogàvers en els amos indiscutibles dels dominis de Gautier VI de Brienne, passem a estudiar seguidament les malediccions, cançons i sinistres llegendes que sobre els catalans s'han conservat a la Grècia central.

Pel que fa al ducat d'Atenes, hem de reconèixer que a la gloriosa capital que li dóna nom, tot i quedar pràcticament deshabitada en època turca, el record dels catalans s'ha mantingut viu fins al segle passat. En una carta datada el dia 28 de juliol de 1882, el gran folklorista Nikólaos Politis informava Rubió que les velles de l'Àtica —i d'Atenes en particular— solien respondre a les males accions amb

38. Vegeu sobre aquestes noves conquestes A. RUBIÓ I LLUCH. «Els castells catalans de la Grècia continental». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* [Barcelona], vol. 2 (1908), p. 402. A partir d'ara cito: RUBIÓ, *Els castells catalans*.

Fig. 2. Vista general del castell de Carist des de l'oest.
Fotografia d'Eleni Tsiombiku.

Fig. 3. Tercer recinte del castell de Neopàtria, amb la torre circular, segurament de construcció catalana, que es dreça al seu extrem sud.
Fotografia d'Eusebi Ayensa.

Fig. 4. Mur sud-est del castell de Zituni (actual Làmia), amb la porta d'entrada.
Fotografia d'Eusebi Ayensa.

l'insult «Quin català!» («Διντί Καταλάνο!»),³⁹ i en el treball inèdit més amunt citat Rubió afegia que a la ciutat de Teseu es reprenia els infants entremaliats amb l'expressió «Quin dimoni de català!» («Τι διάβολο Κατελάνο!»).⁴⁰ Finalment, és també amb uns versos injuriosos per als catalans que els nens d'Atenes acompanyaven els seus jocs:

Franc, vareg,
pitsi català,
et rentes, et pentines,
i amb (merda) t'empastifes.⁴¹

39. RUBIÓ, *Expedición y dominación*, p. 15. Aquest mateix insult el pogué sentir encara el propi Rubió de llavis d'un diputat de Mantinea durant el seu segon viatge a Grècia l'any 1896, cf. *El record*, p. 68-69.

40. RUBIÓ, *El record*, p. 68. Sobre l'ús despectiu de la paraula «Català» a Atenes vegeu a més D. N. KAMBÚROGLU. «Aspectes del parlar atenès. Befes i insults» (en grec). *Dípilon*, núm. 1 (30-4-1912), p. 49.

41. En grec: «Φράγκο, Βαράγγο, / πίτσι Καταλάγγο, / νίβεσαι, χτενίζεσαι, / με... (σκατά) αλείβεσαι », cf. P. DRANDAKIS (ed.). *Gran Enciclopèdia Grega* (en grec). Atenes: Fènix, s.d., tom II, p. 96, article «Atenes». L'escriptor atenès Kléon Rangavís s'inspirà en l'ocupació catalana d'Atenes i del ducat del mateix nom per

Fora ja de l'Àtica, no és estrany que la memòria històrica dels catalans s'hagi conservat amb força en zones muntanyoses i de difícil accés, on, per raons òbvies, la tradició oral s'ha mantingut viva durant més temps. Aquest és el cas de la serralada del Parnàs, als peus del qual la folklorista Irini Spandonidi va recollir a principis del segle passat la dita «Vaig fugir dels turcs per caure en mans dels catalans» («Από τους Τούρκους έφευγα, στους Καταλάνους πάαινα»), que ella mateixa qualifica de «curiós record dels terribles catalans».⁴²

Un interès especial presenta el record que dels catalans s'ha conservat fins a principis de segle en llavis dels habitants de Salona (l'actual Àmfissa), capital del ducat del mateix nom, a la frontera mateixa amb el ducat de Neopàtria. Per aquesta bella ciutat, actual capital de la província o *nomós* de la Fòcide i coronada per les restes d'un impressionant castell (fig. 5),⁴³ disposem a més de diferents testimonis que permeten seguir al llarg dels segles la transformació d'una realitat històrica concreta (la de la caiguda d'Àmfissa en mans del soldà Baiazet I l'any 1394) en un cúmul de tràgiques llegendes, adornades amb detalls completament aliens als esdeveniments originals.

Com posen de manifest una sèrie de documents conservats en els arxius de Venècia, Palerm i Barcelona, l'any 1365 Lluís Frederic d'Aragó, nét d'Alfons Frederic, el conqueridor de Neopàtria, heretà el comtat de Salona, que constituïa aleshores el domini feudal més important dels ducats catalans de Grècia. Així, el comtat de Salona, a més de la ciutat del mateix nom, comprenia els ports de Vidrinitza i Galaxidi, els castells de Siderócastro i Zituni, a la Ftiòtide, i la petita illa d'Egina, davant per davant d'Atenes. Els dominis dels comtes de Salona comprenien a més les illes de Malta i Goy (Gozzo), prop de Sicília, per la donació que l'any 1330 féu Guillem Frederic, duc d'Atenes, a Alfons Frederic d'Aragó.⁴⁴ Lluís Frederic, que aconseguí de fer

escriure la peça teatral *La duquessa d'Atenes* (Atenes: Hestia, 1905), respecte de la qual remetem el lector a RUBIÓ, *El record*, p. 89-91, i a PETRAKU, *La presència catalana en el teatre grec*, p. 142-148.

42. I. SPANDONIDI. *Cançons d'Agòriani (Parnàs)* (en grec). Atenes: Pirsós, 1939, p. 157, núm. 7.

43. Sobre aquest castell, remetem el lector al nostre llibre *Els catalans a Grècia: Castells i torres a la terra dels déus*. Barcelona: Base [Base Històrica, 109], 2013, p. 315-344. A partir d'ara: AYENSA, *Els catalans a Grècia*.

44. Cf. RUBIÓ, *Els castells catalans*, p. 419.

Fig. 5. Mur interior d'una de les torres del castell d'Àmfissa. D'esquerra a dreta: Ramon d'Alòs-Moner, Antoni Rubió (assegut) i Aléxandros Sturnaras (Biblioteca-Arxiu Rubió, Barcelona). Fotografia de R. Rohrer.

front amb èxit als atacs de la Companyia Navarresa, comandada per Juan de Urtubia i Mahiot de Coquerel, va morir a mitjan 1382 en la flor de l'edat, deixant aquell pròsper comtat en mans de la seva muller, Elena Cantacuzena, néta del famós historiador i emperador bizantí Joan VI Cantacuzè, i de la seva filla, Maria Frederic d'Aragó, l'únic fruit que coneixem d'aquell matrimoni. Des d'aleshores, la comtessa vídua vetllà per assegurar a la seva filla, mitjançant una convenient unió conjugal, els rics dominis que li havia deixat en herència el seu marit. Entre els pretendents a la mà de la jove princesa Maria se'ns han conservat els noms de Felip Dalmau, Esteve de Fàrsalos —príncep serbi de Tessàlia, nebot del *kralj* serbi Esteve Uroš IV Dušan—, i Mateu de Montcada, fill de Guillem Ramon de Montcada, comte d'Agosta. Tanmateix, per raons diverses, totes aquestes aliances fracassaren.⁴⁵

45. Sobre tots aquests fracassats projectes de matrimoni cf. *Ibídem*, p. 420-423.

La història d'aquest ducat acabà tràgicament amb la invasió del soldà Baiazet I, que ocupà l'impressionant castell de Salona l'any 1384, posant així fi a la presència catalana a la terra de l'Hel·lade. Respecte a la comtessa i la seva filla, una carta de Nerio Acciajuoli al seu germà Donat datada el 20 de febrer de 1394 ens informa del seu terrible destí. En efecte, en paraules del nou senyor d'Atenes, «lo gran Turcho e venuto a Salonicchi, e a preso per moglie la figlia della donna della Sola, et apresso a preso tuto lo suo paese, e sperasi lui venira più innanzi».⁴⁶ Baiazet, per tant, envià la jove donzella al seu harem d'Adrianòpolis, mentre confiava el govern de la terra conquerida a Murat Bei, un dels seus lloctinents. Molt poc degué durar, tanmateix, el captiveri i la deshonra de la gentil Maria, a jutjar per les paraules del viatger italià Niccolo da Martoni, qui, en passar pel petit port de Vidrinitza l'any 1395, sentí dir als habitants del país que el gran Turc l'acabà matant «quia sibi videbatur non esse dignam suo sociari coniugio».⁴⁷

Fins aquí la tràgica història que envoltà els darrers dies d'Elena Cantacuzena, comtessa vídua de Salona, i de la seva filla, Maria Frederic. Mig segle després de la caiguda del comtat de Salona en mans de Baiazet, trobem una nova referència a aquests fets en l'obra de Laònic Calcocondilas, el qual, en el segon llibre de la seva *Història*, descriu amb un munt de detalls summament interessants des del punt de vista popular la tràgica caiguda del comtat de Salona en mans otomanes. El passatge en qüestió és el següent:

Els turcs, després d'haver envaït Macedònia i de derrotar els albanesos i els il·liris, s'encaminaren vers el Peloponès. Entre els prínceps als

46. F. GREGOROVIVS. «Cartes de la correspondència dels Acciajuoli a la Biblioteca Laurentiana de Florència» (en grec). *Història de la ciutat d'Atenes en temps medievals, des de Justinià fins a l'ocupació turca* (en grec). Atenes: Impr. P. D. Sakellarios, 1904, vol. II, p. 652, núm. 6. Traducció grega feta per S. P. Lambros de l'obra publicada originalment a Alemanya el 1889.

47. Cf. L. LEGRAND. «Relation du pèlerinage à Jerusalem de Nicolas de Martoni». *Revue de l'Orient Latin* [París], vol. III (1895), p. 660. Sobre els darrers anys del comtat de Salona vegeu a més D. M. NICOL. *The Byzantine family of Kantakouzenos (Cantacuzenus): ca. 1100-1460: a genealogical and prosopographical study*. Washington: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1968, p. 160-163.

quals atacaren hi hagué la dona de Deloui, príncep de Tundedula.⁴⁸ La dona de Deloui, senyor de Delfos (sic), que tenia una filla promesa ja en esposalles, quan va saber que venia el rei [Baiazet] en so de guerra, el va anar a trobar amb la seva filla i amb totes les riqueses que pogué reunir, essent rebuda pel rei de molt bon grat. A la filla i a la mare els permeté de viure d'acord amb els seus costums i la seva religió, i a la darrera li cedí el govern del país que havia conquerit. Es diu d'aquesta dona que s'enamorà d'un sacerdot anomenat Strateu i que s'hi va sotmetre fins a tal punt que posà en ses mans el govern i féu treure la vida a molts habitants de la ciutat de Delfos. De tot això el bisbe d'aquesta vila es queixà al rei, a saber, que una dona que vivia en adulteri amb un sacerdot governés per sempre tan gran país i oprimís els seus vassalls amb tals humiliacions. El rei, mogut per aquestes queixes, portà la guerra contra els culpables. Altres conten d'aquest sacerdot que, a més de tenir tracte il·lícit amb aquella dona, cometia pecat amb moltes altres, les quals enganyava amb arts demoniaques per atreure-les a les seves carnals concupiscències. Deloui, el marit d'aquesta dona, havia mort abans de malaltia. Descendia del llinatge dels reis tarraconesos i va venir d'Itàlia al Peloponès, on va conquerir l'Àtica, Beòcia i fins i tot el mateix Peloponès. Després s'apoderà de la Fòcide i de Patres [Neopàtria], ciutat situada fora de les Termòpiles. Aquests cabdills, passat algun temps, perderen son principat. Alguns d'ells tornaren a Itàlia, mes altres es quedaren al país fins a la seva mort. Un d'aquests fou el nostre Deloui, la dona del qual s'endugué Baiazet, el fill d'Amurat. Baiazet s'apoderà també de la filla i es retirà d'aquella terra per anar a envair el Peloponès.⁴⁹

Sembla clar que en aquesta relació, certament confusa i inexacta, apareixen a primer cop d'ull dos tipus d'informacions: unes de caràc-

48. Com ja va assenyalar a principis del segle XIX Ch. Du Cange, les expressions «Deloui» i «Tundedula» són una doble corrupció del nom de Don Lluís i de la ciutat de La Sola (denominació franca del comtat de Salona), cf. CH. DU CANGE. *Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs français, jusqu'à la conquête des turcs*. J. A. Buchon (ed.). *Collection de chroniques nationales françaises*. París: Ed. Verdrière, 1826, vol. II, p. 320.

49. L. CALCOCONDILAS. «Història» (en grec). *Corpus byzantinae historiae*. Venècia: Impr. B. Jaravina, 1729, Edició de C. Clausero Tigurino, tom XII, Llibre II, p. 27-28. Sobre aquest passatge i sobre l'obra de Calcocondilas en general vegeu, a més, A. RUBÍO. «Estudios sobre los historiadores griegos acerca de las expediciones catalanas á Oriente, I: Laónico o Nicolás Chalcocondylas». *Revista de Ciencias Históricas* [Barcelona], vol. III (1881), p. 57-70; *Expedición y dominación*, p. 69-72; i *El record*, p. 97-98.

ter històric, més o menys exactes, i unes altres de caire tradicional o llegendari. L'autor sembla conèixer detalls històrics d'indubtable certesa: que el comte, a qui inexplicablement confon en la seva funció de conqueridor amb el seu avi, s'anomenava Lluís, que era senyor de Delfos, que morí de malaltia abans de la invasió de Baiazet i que descendia del llinatge dels reis d'Aragó, els quals, com passa també en l'obra de Tomàs Maguistros, apareixen sota el nom llatí de «tarraconesos». També té una base històrica la seva al·lusió a les esposalles de la filla del comte, que no poden ser altres que les del príncep serbi de Tessàlia, Esteve de Fàrsalos, així com el tràgic destí d'aquesta i la seva mare després de la invasió de Baiazet. Tanmateix, al costat d'aquestes notícies històriques apareix també l'element llegendari, especialment en el que fa referència a la primera ambaixada de la comtessa i la seva filla a Baiazet, i sobretot als amors impúdics de la primera, dos trets que, si bé no podem descartar que tinguin una base de certesa, tenen tot l'aspecte d'una invenció popular per explicar la caiguda d'aquell pròsper comtat en mans turques. No endebades, expressions com «es diu» o «altres contenen» indiquen a les clares que les notícies provenen de la tradició oral.

Dos segles després que Calcocondilas escrigués el seu relat, trobem un nou testimoni d'origen monacal on la història de la tràgica fi de la casa de Salona pren un nou caràcter i s'enriqueix amb nous elements. Ens referim a la *Crònica de Galaxidi*, composta en algun moment del segle XVII i descoberta casualment per l'historiador grec Konstandinos N. Sathas entre les ruïnes del monestir de Sant Salvador de Galaxidi, no massa lluny d'Àmfissa. En ella la llegenda altera per complet els fets històrics, depurant-los de tot allò que pogués ofendre el sentiment nacional grec. El relat és com segueix:

A Salona vivia un senyor franc a qui anomenaven comte, un home malvat, lladre i pervers, que maltractava, turmentava i robava els salonites per apoderar-se dels seus diners. Finalment, en assabentar-se que el bisbe de Salona, Sefareim, tenia moltes riqueses i una neboda bellíssima, decidí endur-se-la al seu palau juntament amb els béns del bisbe. En assabentar-se el bisbe del rapte de la seva neboda, amb les seves paraules féu revoltar els salonites contra el tirà i escrigué als turcs perquè vinguessin, prometent-los de posar Salona a les seves mans, ja que deia que preferia ser esclau dels turcs que dels francs. Quan el comte va saber que els turcs se li llençaven al damunt, es va

tancar al castell amb els seus parcials per preparar la guerra. Completament desesperançat, en son despit matà la neboda del bisbe, tement que, un cop lliure, fos castigat de manera exemplar. Els turcs van venir i es van apoderar de Salona, i un salonita que es trobava en el castell matà el comte, amb el cap del qual es presentà llavors al senyor dels turcs. Aquest el va agafar amb les mans, no sense abans regraciar el matador, l'insultà i el trepitjà despietadament. Tots els francs foren fets presoners pels turcs. A la muller del comte el senyor dels turcs la lliurà a les turbes perquè la ultratgessin, i a la seva filla, que era de singular bellesa, se la reservà per a ell.⁵⁰

Tot i que en el relat del cronista galaxidiota es descobreixen encara trets històrics, com el terrible destí de Maria Frederic i possiblement també el de la seva mare, la comtessa vídua, sobre el qual res no diuen les fonts anteriors, a poc a poc la llegenda va guanyant terreny a la història i els aspectes novel·lescos que descobríem en el text de *Calcocondilas* apareixen cada cop més elaborats. Per començar, en la *Crònica de Galaxidi* desapareixen els dos autèntics culpables, ambdós d'origen grec, Elena Cantacuzena i el criminal sacerdot Strateu, i les seves maldats són atribuïdes al comte català de Salona, Lluís Frederic, el qual, com hem vist, en morir el 1382 no arribà a veure la tràgica fi de la seva estirp. Així mateix, entre les víctimes del malvat comte s'introdueix la neboda del bisbe Sefareim, assassinada finalment per despit, amb la qual cosa la història guanya molts punts en emotivitat i dramatisme.⁵¹

50. *Crònica inèdita de Galaxidi o Història d'Àmfissa, Naupacte, Galaxidi i els voltants* (en grec). Atenes: Impr. I. Kassandreos, 1865, Edició de K. N. Sathas, p. 206 (amb reedició a Atenes l'any 1962 per Th. Guftakis i K. Kamarinópulos). Sobre aquest passatge són també útils els comentaris de RUBIÓ en els treballs *Expedición y dominación*, p. 41-46, i *El record*, p. 99-100.

51. Aquest estadi de la tradició és el que es troba en la base de l'obra teatral de S. P. Lambros *El darrer comte de Salona* (en grec). Atenes: Impr. Ilissós, 1870, estrenada a la capital grega amb gran èxit el dia 5 de novembre de 1870. Sobre aquesta obra, inspirada per un fort sentiment nacionalista, vegeu els comentaris de RUBIÓ a *Expedición y dominación*, p. 24-29, i sobretot a *El record*, p. 102-107, així com els de PETRAKU a *La presència catalana en el teatre grec*, p. 134-139. Els professors grecs Iannis Koliavàs i Dimitris Palukis han publicat recentment una versió d'aquesta obra adaptada al grec modern (l'original estava escrit en la versió culta de la llengua grega anomenada *katharévussa*), acompanyada d'un interessant estudi de l'obra i del seu context històric (S. P. LAMBROS. *El darrer comte de Salona. Drama en cinc actes*. Atenes: Amics de la Biblioteca Popular d'Àmfissa, 2013).

L'elaboració de la llegenda salonita, tanmateix, no acaba aquí i Rubió la descobrí encara vivent en la tradició oral en el curs del seu viatge a la ciutat d'Àmfissa l'estiu de l'any 1909.⁵² En el fons es tracta de la mateixa llegenda esbossada ja a la *Crònica de Galaxidi*, enriquida ara amb tota una sèrie de detalls nous. Així doncs, com dèiem, a principis del segle passat Rubió va poder sentir encara alguna d'aquestes llegendes de llavis del metge Aléxandros Sturnaras, un autèntic *genius loci* de la regió, que li va explicar que en la seva infància un vell d'Àmfissa li relatà la història de la mort d'una *basilopula*, és a dir, una jove princesa, que no podia ser altra, per l'alt títol que en el record popular conservava, que Maria Frederic, confosa en la imaginació popular amb la neboda del bisbe grec. Heus ací breument les diferents tradicions que quedaren gravades en la memòria del metge salonita:

Un comte («Κόντος») s'enamorà de la neboda del bisbe grec o, segons altres, la va fer seva només per apoderar-se dels seus tresors, perquè es deia que el seu oncle en posseïa molts. Després, desenganyat, en son despit l'estimbà, per la banda d'Orient, des del cingle més esgarriós del castell, que per aquest motiu és anomenat encara avui dia «el salt de la *basilopula*». Conta una altra tradició que la princesa es va estimar ella mateixa cingle avall en tenir notícia de l'arribada dels turcs i que a l'indret on les roques quedaren tenyides de la seva sang brotaren dos magraners salvatges que encara es veuen avui dia. El Sr. Sturnaras, amb encisadora ingenuïtat, em ratificava aquesta tradició, dient-me que aquells arbres assenyalaven la sang vessada, no per la princesa, sinó per la neboda del prelat, robada i estimbada pel comte de Salona. Com en la *Crònica de Galaxidi*, és també viva avui la tradició que la comtessa mare fou lliurada a la lascívia dels soldats de Baiazet, que se l'emportaren a un poblet prop de Salona, per l'indret del mont Elatos. Per últim, una altra tradició refereix la

52. Respecte d'aquest viatge de Rubió, que donà com a fruit l'extens treball sobre els castells catalans de la Grècia continental anteriorment citat, disposem d'un document interessantíssim, degut a la ploma del seu deixeble i acompanyant Ramon d'Alòs-Moner, en el qual apareixen recollits tots els detalls d'aquella curiosa expedició. Ens referim al treball titulat *Impressions d'un viatge a la Grècia*. Barcelona: L'Avenç, 1911, que reproduceix el text de dues conferències pronunciades per Ramon d'Alòs en el Centre Excursionista de Catalunya els dies 8 i 15 d'abril de 1910. D'ara en endavant: D'ALÒS-MONER, *Impressions*. Sobre el pas de Rubió i Ramon d'Alòs per Àmfissa es pot consultar també el nostre treball «La Fòcide en l'obra del viatger català Ramon d'Alòs-Moner (1885-1939)» (en grec). *Fokikà Kbronikà* [Àmfissa], núm. 7-8 (1998-1999), p. 155-158.

venjança que els salonites prengueren del comte. Un habitant de la vila es fingí una dona prenyada i, un cop introduït en el castell, matà el comte català i l'estimbà de l'espadat rocam, fent-li sofrir la mateixa sort que a la seva víctima.⁵³

Aquesta és, a grans trets, la relació de la llegenda de la *basilopula* que pogué sentir encara Rubió a principis del segle passat de llavis d'Aléxandros Sturnaras. En ella es fa gairebé impossible descobrir la font històrica del relat, difuminada sota l'aparat de trets folklòrics amb què el poble ha anat adornant al llarg dels segles el relat de la caiguda del comtat de Salona en mans de Baiazet. Val a dir, però, que, si analitzem detingudament els elements tradicionals de la narració, creiem poder afirmar que una bona part d'ells provenen, per contaminació, de la famosa cançó grega d'*El castell de la bella* (*To Κάστρο της Ωριάς*), conservada sota diferents formes per tot el territori hel·lènic i que guarda alguna relació amb certes composicions del món romànic.⁵⁴ Aquesta famosa cançó acrítica (o de frontera), composta amb tota seguretat a mitjan segle IX arran de la presa de la ciutat microasiàtica d'Amúrión pels àrabs l'any 838,⁵⁵ presenta, en la majoria de versions, el següent argument:

53. Cf. RUBIÓ, *El record*, p. 100-101. Vegeu a més, del mateix autor, *Els castells catalans*, p. 425, nota 1, i de manera molt especial «Tradicions sobre la caiguda del comtat català de Salona». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* [Barcelona], tom XX, núm. 183 (abril de 1910), p. 117-120; i tom XX, núm. 184 (maig de 1910), p. 144-150; i AYENSA, *Els catalans a Grècia*, p. 323-330.

54. Un tema semblant, el de la bella donzella que defensa un castell inexpugnable i que al final, víctima d'una traïció, se suïcida llençant-se amb el seu cavall cingle avall no sense abans deixar aquest impreses les seves peülles en la roca viva, ha donat lloc, entre d'altres, a la bella tradició catalana coneguda amb el nom d'«El salt de la reina mora», originària del poble de Siurana, en el camp de Tarragona, cf. J. TOUS. *Recull de llegendes del camp de Tarragona*. Barcelona: El Mèdol [Col·lecció L'Agulla, 1], 1989, p. 80-86.

55. Sobre l'origen històric d'aquesta cançó vegeu K. N. SATHAS. «La cançó popular i *El castell de la Bella*» (en grec). *Hestia* [Atenes], núm. 9 (1880), p. 308-314; S. BAUD-BOVY. *La chanson populaire grecque du Dodécanèse, I: Les textes*. París: Collection de l'Institut Néo-hellénique de l'Université de Paris, 1936, p. 275-284; G. K. SPIRIDAKIS. «La presa d'Amúrión i la cançó popular d'*El Castell de la Bella*» (en grec). *Akten des XI Internationalen Byzantinistenkongresses*. Munic: H. G. Beck, 1960, p. 581-585; i E. Ayensa Prat. *Cancionero griego de frontera*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas [Nueva Roma, 23], 2004, p. 284-288.

Una reina o una princesa —la Bella de la cançó— defensa valerosament un castell assetjat durant anys pels turcs. Un dia apareix un cristià islamitzat que s'ofereix a obrir les portes del castell als atacants a canvi de la mà de l'heroïna. Per poder entrar es fa passar per una dona embarassada a qui els defensors del castell no dubten a obrir-li la porta. Amb ell, però, entren també els turcs, que prenen el castell a traïció. La majoria de versions acaben amb la mort de l'heroïna, que es precipita des de la torre més alta del castell.⁵⁶

No hi ha dubte que alguns trets d'aquesta cançó, com el motiu de la traïció, la condició règia de la protagonista i sobretot la seva tràgica mort coincideixen perfectament amb la trama del relat popular sobre la caiguda de Salona recollit per Rubió. Aquestes coincidències, unides al fet que, segons N. G. Politis, la llegenda d'*El castell de la Bella* era perfectament coneguda a finals de segle a la ciutat d'Àmfissa,⁵⁷ no fa sinó ratificar que la història del tràgic destí de l'estirp catalana regnant a Salona s'ha anat transformant al llarg dels segles amb la inclusió de trets folklòrics completament aliens al relat original, que

56. Vegeu algunes versions d'aquesta cançó a D. A. PETRÓPULOS, *Cançons populars gregues* (en grec). Atenes: E. & M. Zakharópulos [Biblioteca Bàsica, 46-47], 1958, vol. I, p. 30-32, i a G. K. SPIRIDAKIS, G. A. MEGAS i D. A. PETRÓPULOS, *Cançons populars gregues* (en grec). Atenes: Acadèmia d'Atenes [Publicacions de l'Arxiu de Folklore, 7], 1962, p. 88-93. Cf. també sobre aquesta cançó S. A. MOLINÓS, *Llegendes dels nostres castells* (en grec). Atenes: Filipotis, 1995, p. 67-73. Pel que fa a la relació d'aquesta cançó amb la llegenda salonita que acabem d'esbossar, es pot consultar el nostre treball «Le chant akritique du Château de la Belle et son influence sur les traditions populaires grecques inspirées par la présence catalana à Amphissa». *L'épopée grecque ancienne, médiévale et contemporaine* (Université de Nancy 2, 1-2 de mars de 2000). Besançon: Papaxandre [Lapithos, 28], 2007, p. 71-81.

57. Politis, basant-se en la informació que apareix en una guia topogràfica de la Grècia central escrita per Edward Dodwell, afirmà que «en la Grècia central, si exceptuem el Castell de la bella de la Dòride, tal vegada també s'anomena així l'acròpolis d'Àmfissa, ja que a principis del segle passat una construcció veneciana que hi havia —sens dubte el castell franc— era coneguda tradicionalment com el Palau de la Bella», cf. M. G. POLITIS, *Estudis sobre la vida i la llengua del poble grec: Tradicions* (en grec). Atenes: P. D. Sakel·làrios & C. Beck [Biblioteca Maraslis, 5], 1904, vol. II, p. 718. Utilitzo la reimpressió d'aquesta obra feta a Atenes l'any 1965 per l'editorial Ergani. L'historiador local Drossos Kravartòianoss va publicar, l'any 1979, una versió de la «Cançó de la Bella» recollida pel seu pare, segons ens indicà ell mateix, a la ciutat d'Àmfissa (cf. *Folklore de Salona*. Àmfissa: Impr. Fokiki Kairi, 1979, vol. II, p. 13-14).

han acabat per desdibuixar la font real de la història. Hem de deixar clar, en qualsevol cas, que ens trobem davant d'una tradició local que enfonsa llunyanament les seves arrels en uns esdeveniments històrics molt concrets i que, en contra de l'opinió d'alguns estudiosos, no ha sobrepassat mai les fronteres de la ciutat que un dia la va crear.⁵⁸

Amb tot, els territoris on s'ha conservat amb major intensitat la mala fama dels catalans són aquells que foren annexionats al ducat d'Atenes durant la llarga vicaria d'Alfons Frederic (1317-1330). Com ja hem explicat anteriorment, després de la mort del cavaller empordanès Berenguer Estanyol, el rei Frederic II de Sicília nomenà el seu fill bastard Alfons Frederic vicari general del nou ducat català d'Atenes. Tan bon punt arribat a terres gregues, el nou vicari, «a man of much energy and force of character» en paraules de l'historiador anglès William Miller,⁵⁹ passà a jugar un paper decisiu en els destins d'Eubea arran del seu matrimoni amb Marul·la, filla del baró venecià Bonifaci de Verona, senyor de la tercera part del Negrepon (Eubea), definida elogiosament per Muntaner com «la mellor dona e la pus sàvia qui anc fos en aquell país».⁶⁰ Començà així una època de contínues provocacions i velats atacs contra Eubea, que culminaren amb una gran expedició en què Alfons Frederic, comptant amb la inestimable ajuda de les tropes de l'emir d'Aydin, s'ensenyorí de la capital, Khalkida, i d'alguna de les ciutats més importants de l'illa.⁶¹ Mentrestant, la mort

58. En efecte, tot i els esforços d'Evienia Ierolimatu per demostrar la influència de la llegenda de la caiguda de Salona sobre la poesia popular de les Illes Jòniques, hem de reconèixer que els dos textos sobre els quals aquesta estudiosa fonamenta la seva hipòtesi no són més que dues versions de la balada de *La noia injustament morta* sense cap relació temàtica, formal ni molt menys encara genètica amb la tradició que estem estudiant, cf. E. IEROLIMATU. «Una preciosa troballa» (en grec). *Fokikà Khronikà* [Àmfissa], núm. 3 (1991), p. 10-17.

59. W. MILLER. *The Latins in the Levant*. Londres: Ed. J. Murray, 1908, p. 243-246.

60. MUNTANER, *Crònica*, p. 401, cap. 243.

61. Respecte a l'aliança catalanoturca, absolutament determinant per al bon èxit de la campanya d'Alfons Frederic contra Eubea, vegeu E. A. ZAKHARIADOU. *Trade and crusade. Venetian Crete and the emirates of Montesbe and Aydin (1300-1415)*. Venècia: Library of the Hellenic Institute of Byzantine and Post-byzantine Studies, 11], 1983, espec. p. 13-16, i, de la mateix autora, «Catalans, turcs i veneçians». *L'Avenç* [Barcelona], núm. 213 (1997), p. 22-25. Cf. a més la nota núm. 10 del present treball.

de Bonifaci de Verona abrandà encara més els ànims de l'agosarat vicari, que ocupà immediatament els castells de Carist i Làrmena com a part de la dot de Marul·la. Els èxits militars dels catalans, emperò, trasbalsaren fins a tal punt Europa que el monarca sicilià es va veure obligat a intervenir perquè el seu fill posés fi a la campanya militar que l'havia dut a convertir-se en amo gairebé absolut de l'illa. Aquest li féu cas i es va retirar de tots els territoris que havia ocupat tret de Carist i Làrmena, que annexionà al ducat d'Atenes.⁶²

Que foren violents els atacs d'Alfons Frederic contra l'illa governada pel seu sogre ho proven a bastament, a part dels topònims,⁶³ els refranys i tradicions contràries als catalans que s'hi han conservat fins als nostres dies. Així, segons una informació recollida per l'historiador Epaminondas Stamatiadis, en aquesta illa, quan hom vol reptar algú per haver comès accions injustes i il·legals, exclama «Això no ho fan ni els catalans» («Αυτό ούτε οι Καταλάνοι το κάμνουν»).⁶⁴ Tanmateix, com és lògic, els testimonis més interessants provenen del sud d'Eubea, on l'ocupació catalana es perllongà durant més de seixanta anys. Així, per exemple, sabem que durant la primera meitat del present segle la paraula «català» era proferida a Carist com insult.⁶⁵ En algunes ocasions fins i tot, com indica el següent testimoni procedent dels Arxius del Centre de Redacció del Diccionari Històric de l'Acadèmia d'Atenes, tenim documentada la utilització d'una forma aberrant d'aquest mot com a renom sarcàstic en alguns pobles de la regió:

«Catalós». Renom d'un camperol desvagat del poble de Pírgos, a la regió de Carist. Crec que és una deformació del nom «Català» i, per tant, un record de l'ocupació catalana del ducat d'Atenes. A vegades, aquest nom es dóna a aquells a qui hom vol insultar.⁶⁶

62. Sobre aquest episodi de la història d'Eubea vegeu W. MILLER, *The Latins in the Levant*, p. 243-245. Pel cas concret de Carist es pot consultar el treball de D. K. KHATZIKOSTANDÍ, *Història de Carist des de temps antics* (en grec), Atenes: s.e., 1947, p. 44-46.

63. En concret, tenim notícia de l'existència d'un llogarret amb el nom «Català» prop del poble de Lokka, cf. IL 625, 36, Lokka, Eubea, 1940 (S. Karatzís).

64. STAMATIADIS, *Els catalans a Orient*, p. 223.

65. IL 578, 8, Kurúnion, Eubea, 1937 (T. Karatzís).

66. Cf. IL 768, 30, Strópon, Eubea, 1960 (G. Deiannis).

En altres casos, el record dels catalans apareix esporàdicament entre els versos d'alguna composició local. Un bon exemple del que diem ens l'ofereixen una sèrie de versions d'una cançó de bandolers coneguda normalment amb el títol de *La núvia captiva*. En elles el poeta popular manifesta el seu desig de convertir-se en lluna per poder il·luminar el vaixell on van captives les núvies de dotze famosos bandolers. En una versió recollida en el poble d'Avlonari, al nord de Carist, els catalans apareixen citats al costat dels turcs, els enemics seculars de la raça grega:

Tant de bo fos una ampla lluna enmig del mar,
no brillaria pel turc ni tampoc pel català,
brillaria només pel vaixell que porta tot el món,
que porta la dona d'un papàs i amb ella dotze núvies.⁶⁷

La mala fama dels catalans arribà també des d'Eubea a la veïna illa d'Andros, com prova un testimoni recollit per D. P. Paskhalis, segons el qual en aquesta illa fins fa poc la paraula «català» era utilitzada per designar tot aquell que cometia males accions («ο προς παν είδος κακουργίας ρέπων»).⁶⁸

Tanmateix, on les nostres recerques han obtingut més fruits ha estat, sense cap mena de dubte, a la petita ciutat d'Hipati, capital del ducat de Neopàtria, afegit per Alfons Frederic al ducat català d'Atenes.⁶⁹ Per bé que en la resta del ducat la fama dels catalans ha quedat

67. «Να ήμανε πλατυφέγγαρο στη μέση του πελάγου, / μήτε του Τούρκου να 'φεγγα, μήτε του Κατελάνου, / να έφεγγα του Καραβιά που σέρν' ούλον τον κόσμο, / που σέρνει τσαι μια παπαδιά με δώδεκα νυφάδες», cf. Centre de Recerca del Folklore Grec de l'Acadèmia d'Atenes, Manuscrit núm. 1083, p. 63, Avlonari (Eubea), 1902-1910, Col·lector: B. Favis; Cf. així mateix Ibídem, Manuscrit núm. 1088, p. 29 i 33-35, Avlonari, (Eubea), 1902-1910, Col·lector: B. Favis. A partir d'ara cito el fons de manuscrits d'aquest Centre amb les sigles KEEL (Kentron Erefnis tis Ellinikís Laografias), el número de manuscrit, la pàgina, el lloc de procedència, la data i el nom del col·lector entre parèntesi.

68. Cf. D. P. PASKHALIS. *Glossari d'Andros o paraules i expressions del parlar d'Andros* (en grec). Atenes: Hestia, 1933, p. 61.

69. Sobre la campanya que l'any 1319 portà Alfons Frederic a conquerir Hipati i, de manera general, sobre la presència catalana en aquesta ciutat, vegeu V. S. KARAIORGOS. «Els catalans i el ducat de Neopàtria» (en grec). *Actes del I Congrés d'Estudis de la Friòtide: Llengua-Història-Folklore (Lutrà Ipatis, 27-28 d'abril de 1990)*. Làmia: Comunitat de Lutrà Hipatis, 1993, p. 111-124.

reduïda a algun que altre topònim,⁷⁰ a la seva capital les tradicions a ells referides han arrelat amb una força extraordinària. Durant el viatge que Rubió emprengué a Grècia el 1909 per estudiar sobre el terreny els castells francs i recollir les tradicions que allí poguessin restar del temps dels catalans, el dia 26 d'octubre féu una breu visita a la ciutat d'Hipati, convençut que la capital del ducat de Neopàtria, bastida als peus del seu inexpugnable castell (fig. 3), seria un interessant camp d'experimentació.⁷¹ Sense massa temps per dedicar-se a la recerca de tradicions populars, encarregà una breu enquesta sobre la qüestió al metge hipatès Ioannis Papanastàsios. De retorn a Barcelona, en va rebre els resultats. En una carta datada a Hipati el 29 de desembre de 1909 (fig. 6), Papanastàsios li comunicava que les frases despectives contra els catalans encara les conservava la generació passada, tot i que de dia en dia anaven desapareixent de la boca del poble com tantes coses tradicionals. Heus ací, en traducció de Rubió, les expressions recollides per Papanastàsios:

- «Ah!, aquest és un català!», és a dir, no és un home com els altres.
- «Deixa'l estar! És un català!».
- «Català!». Expressió despectiva en sentit de mal home o home cruel, equivalent a la de «Turc!».
- «Ala! Fes via, gos català o catilanko» (sic). Com es diria gos salvatge a un home malvat.
- «Ah!, ets un català!», en el mateix sentit.

Aquestes expressions —afegeix Rubió— també s'adrecen a un grec que no menja magre o que no dejuna els dimecres, els divendres i els altres dies de vigília.⁷²

70. Més concretament, el nom «Català» designa un rierol proper al poble de Milees, a la regió de Pílion, cf. IL 460, 24, Milees, Magnèsia, Tessàlia, 1929 (N. Andriotis); i IL 1002, 177, Pílion, Magnèsia, Tessàlia, 1973 (K. Liapis).

71. Sobre aquesta visita es pot consultar D'ALÒS-MONER, *Impressions*, p. 48-50, així com el nostre treball «Seguint les petjades d'Antoni Rubió i Lluç» (en grec). *Hipati* [Atenes], núm. 33-36 (1995-1996), p. 55-59. I sobre el castell d'Hipati, en el qual s'estan duent a terme en aquests moments obres de restauració, vegeu el nostre llibre *Els catalans a Grècia*, p. 264-273.

72. RUBIÓ, *El record*, p. 202-203. Vegeu a més, del mateix RUBIÓ, *Els castells catalans*, p. 413. Es pot llegir aquesta carta sencera a RUBIÓ, *Epistolari grec*, vol. III, p. 234-235 (doc. 570).

Hypate. 2.10.1-196

Δεβασι Καδυνιά
 Πάντα μὲν ἐπιγύμνατον ἐπιβαλλόμενον
 ὑπὸ τῶν ἀφράων νόμον τῆς ἐπιστήμης, τῆς δια-
 κριτικῆς λογικῆς διδασκόν, καὶ πέσον ἡμῶν
 ἐν γραῶσι τῶν οὐρομένων ἐν ὑπαίτι παρὰ δο-
 δον περὶ τῶν Κατζίαν.

Α.) Ἄρλον αὐλὸν αὐλὸς εἶναι Κατζίαν,
δὴ εἶναι αὐθρύσι. = Ἄρλι αὐλὸν. Κα-
 τζίανος γάρ (αὐθρύσι, ὅμοιος) εἶδεν.

Β.) Κατζίαν! εὐφρόνως τοῦ βελήνδ' ἔ-
 ὅμοιος αὐθρύσι, ὅμοιος τῆς εὐφράς εὐφράδου
Τούρκο! (καυοῦρε, βελήν).

Γ.) Διάβασι, συγὶ κατζίαν/μοφ. = Ἀνά-
 γνωσι, μύον Καταζανιέ, ἄρρι. παρ-
 βάσι τῶν ὁμοίων γραῶν τοῦ κατζίαν ἄρρι-
συγιο, εἰς αὐθρύσι βελήν.

Fig. 6. Carta enviada per Ioannis Papanastàsios a Antoni Rubió el 29 de desembre de 1909, en la qual l'informava del mal record deixat pels catalans en el folklore de la capital del ducat de Neopàtria (Biblioteca-Arxiu Rubió, Barcelona).

Seguint les passes del nostre il·lustre predecessor, el mes de juliol de 1994 vam visitar durant uns dies la bella i acollidora ciutat d'Hipati. Interessats en l'estudi de les tradicions deixades pels nostres avantpassats a la terra dels mirmidons, vam adreçar-nos al papàs de la ciutat, Dimitris Karaiannis, excel·lent coneixedor del folklore de la regió, que ens va comunicar, per a gran sorpresa nostra, que el poble d'Hipati ha conservat fins a data molt recent un gran nombre de maledicències, llegendes i cançons sobre els catalans. No deixa de ser curiós, doncs, que sia precisament en aquesta ciutat grega, una de les més cares als reis de la Corona d'Aragó, que sempre l'anomenaren

amb l'afectuós títol de «La Pàtria»,⁷³ on s'hagi conservat durant més temps el funest record dels catalans. Però és hora de passar als exemples.

D'entre els testimonis que ens va comunicar tan amablement el papàs d'Hipati, les malediccions referides a la crueltat dels catalans hi ocupen un lloc preferent. Això, de fet, no té res d'estrany, en ser els almogàvers «gents qui no viuen sinó d'armes» en la viva descripció que d'ells féu Bernat Desclot.⁷⁴ En el cas d'Hipati, però, aquesta mala fama pot trobar una explicació addicional en el devastador atac que portà Alfons Frederic a ensenyorir-se d'aquesta ciutat i en els excessos de tota mena comesos per Andreu Çavall, membre destacat de l'aristocràcia local.⁷⁵ D'entre les malediccions que vam recollir, la més eloqüent és la que diu «Que et vegi sota l'espasa del català!» («Να σε ιδω στο σπαθί του Κατελάνου!»). En aquest mateix capítol hem de citar uns versos de la balada *La maledicció de l'abandonada*, en els quals apareix molt viu el record de les atrocitats comeses pels catalans, ja que entre les calamitats que la protagonista desitja al noi que l'ha abandonada trobem la de veure'l sota espases franques o en mans dels catalans:

73. Certament, el rei Frederic II de Sicília, després de la victoriosa campanya del seu fill a la Ftíotide i Tessàlia, li féu donació dels castells de Fàrsalos, Domokós, Zituni, Siderócastro i Lidoriki. Amb tot, a allò que sempre es va resistir va ser a despendre's de la ciutat i el castell d'Hipati, tot i que en una carta conservada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó el seu fill li ho demanà insistentment, desitjós d'afegir als seus títols el de Duc de Neopàtria. Aquesta carta va ser publicada per primer cop per RUBIÓ en el treball «La llengua catalana a Grècia», *Actes del Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*. Barcelona: Impr. J. Horta, 1906, p. 238, i reeditada més tard en els *Documents*, p. 96, i en el *Diplomatari*, p. 172 (doc. 141).

74. B. DESCLOT. *Crònica*. Barcelona: Barcino [Els Nostres Clàssics, 62], 1949, vol. III, p. 63, cap. LXXIX.

75. Certament, en paraules de R. J. Loenertz, «en 1380 Néopatras avait pour capitaine (et castellan) le “brave” André Savall, qui était encore en charge en 1390, et qui a tout l'air d'être un officier ducal. Le digne homme avait sur la conscience plusieurs homicides, pour lesquels il obtint un indult de pardon royal», cf. «Athènes et Néopatras. Regestes et notices pour servir à l'histoire des duchés catalans (1311-1394)». *Archivum Fratrum Praedicatorum* [Roma], vol. XXV (1955), p. 173, treball inclòs més tard en el llibre *Byzantina et franco-Graeca*. Edizioni di Storia e Letteratura [Raccolta di Studi e Testi, 145], 1978, vol. II, p. 183-303. Sobre aquest violent personatge vegeu a més el comentari que fa RUBIÓ a *Els castells catalans*, p. 406.

Que caiguís sota espases turques i en mans de catalans,
que et lliguin les mans amb unes manilles i t'estrenyin el coll amb un
garrot.⁷⁶

Aquesta referència ens porta a la memòria uns versos molt semblants, procedents de la *Rimada de la jove i el noi*, una de les obres més famoses de la literatura grega en llengua vernacle, l'origen geogràfic de la qual ens és, tanmateix, desconegut. Amb tot, la seva afinitat temàtica amb la versió hipatesa de *La maledicció de l'abandonada* que acabem de citar ens porta a reproduir-los aquí. Els versos en qüestió, procedents d'una versió d'aquesta composició conservada en un manuscrit del segle XVI, són els següents:

Si vols abandonar-me o oblidar-me,
que a Turquia, dins de presons, et desesperis,
i que et pugui veure sota espases turques i en mans de catalans.⁷⁷

En altres casos, com en la cançó atenesa més amunt citada, la brutor és el tret que el poble grec es complau a atribuir als catalans. Indubtablement, el costum dels almogàvers de viure a camp ras i d'emprendre llargues i fatigoses campanyes per boscos i carenes degué fer-los ben diferents d'aquells nobles francs avesats a fastuoses festes i brillants tornejos. Així ho reconeixia el mateix Muntaner, quan afirmava que a algun dels catalans, en ésser-li concedida en matrimoni la filla o la vídua d'algun cavaller franc mort a la batalla d'Halmirós, «no li tanguera a ell que ell li donàs aigua a mans».⁷⁸ Un bon exemple d'aquesta fama és l'expressió hipatesa «El grec es ren-

76. «Να πέσεις σε φράγκικα σπαθιά, σε Κατλάνου χέρια, / καρτζίκια να σε δέσουνε, κουρκούμια να σε σφίγγουν». Informadora: Sofia Pontidi, Hipati, 1955.

77. «Α βουληθείς να μ' αρνηστείς και να μ' αλησμονήσεις, / εις την Τουρκίαν, στα σίδερα, πολλά ν' αγανακτήσεις, / σε Τούρκικα σπαθιά σε ιδώ, σε Καταλάνου χέρια», cf. É. LEGRAND. *Recueil de chansons populaires grecques*. París: Maisonneuve & Co, 1874, p. 32. A principis del segle passat aquesta composició va ser reeditada per Émile Pernot a *Chansons populaires grecques des XV et XVI siècles*. París: Les Belles Lettres, 1931, p. 84. Respecte a aquesta cançó, així com a les versions que d'ella se'ns han conservat en boca del poble grec fins als nostres dies, vegeu BAUD-BOVY, *La chanson*, p. 201-205.

78. MUNTANER, *Crònica*, p. 398, cap. 240.

tava i el català s'emmerdava» («Ο Ρωμιός νιβόταν και ο Καταλανός σκαταλιβόταν»).

Amb tot, com ja indicava un dels testimonis recollits per Rubió l'any 1909, la majoria de tradicions fan referència a la impietat dels catalans i, més concretament, al fet de no guardar dejuni els dies de vigília. Al nostre entendre, la raó d'aquesta mala reputació no s'ha de buscar només en l'actuació llicenciosa i impia dels catalans —de la qual ens oferien un bon exemple algunes de les seves actuacions anteriors (recordem els seus salvatges atacs contra els monestirs de l'Athos)— sinó també, i de manera molt especial, en l'enfrontament religiós que, segons tots els indicis, es degué de produir a Hipati entre els pobladors ortodoxos i els invasors catòlics. En efecte, l'origen d'aquests enfrontaments es remunta al famós Concili de Lió (1274), al qual els enviats de l'emperador Miquel VIII Paleòleg —el patriarca Guermanós III i el metropolita de Nicea, Teòfanès, a més de tres alts dignataris imperials— acceptaren finalment la primacia papal, condició *sine qua non* per a la unió de les esglésies de la qual depenia l'ajuda occidental amb què l'emperador esperava fer front al perill turc. En tot l'Imperi, però, la cessió a les pretensions papals va ser vista com una traïció i no faltaren els qui s'oposaren obertament a les gestions de l'emperador davant del papat. Entre aquests hi havia importants membres de la família imperial, com la mateixa germana de l'emperador, l'ambiciosa i inquietant Irene Paleòloga —més coneguda amb el nom d'Eulògia—, així com el monacat en ple i una gran part de la població de Constantinoble, que no perdonava al papat la seva actitud més que complaent amb les tropes llatines que el 1204, en el marc de la quarta croada, ocuparen a traïció la capital de l'Imperi per un espai de més de cinquanta anys (1204-1261). En un principi, l'emperador va tenir una actitud conciliadora cap als defensors del cisma, creient que amb el temps desistirien dels seus propòsits, però les seves posicions cada cop més radicals el portaren a l'ús de la força. La seva repressió va ser especialment dura contra els monjos, els quals considerava els majors defensors del cisma, i ha passat a la història el terrible càstig que infligí a dos d'ells, Meleti, a qui tallà la llengua, i Ignasi, al qual va fer cegar. La ferotge repressió imperial portà molts enemics de la unió de les esglésies a refugiar-se en la cort de Joan I Àngel Comnè Dukas, sebastocràtor de Tessàlia, que s'erigí com el màxim garant de l'orto-

dòxia davant de les pretensions de l'emperador i del patriarca, Ioannis xi Vekkos. La resposta de l'emperador no es féu esperar i l'any 1275 envià a Tessàlia un nombrós exèrcit amb la intenció de reduir els seus opositors. El sebastocràtor, que davant de l'atac s'havia refugiat a Hipati, resistí valerosament el setge i amb l'ajuda de tres-cents cavallers francesos que li havia enviat el duc d'Atenes, Joan I de la Roche, aconseguí de fer front a les tropes imperials.⁷⁹ Un cop allunyat el perill, el mes de maig de 1277 el sebastocràtor convocà a Hipati un sínode, al qual acudiren, entre d'altres, més d'un centenar de monjos refugiats en el despotat de Tessàlia que no dubtaren a excomunicar, com enemics de l'ortodòxia, el papa, el patriarca i l'emperador de Constantinoble.⁸⁰ Ja ens podem imaginar, per tant, la impressió que degué de produir en aquest feu de l'ortodòxia la llatinització de la seva església, tímidament iniciada per Guy II de la Roche, duc d'Atenes i regent de Neopàtria durant la infància de Joan II Àngel, i portada fins a les últimes conseqüències pels catalans. Els bisbes i arquebisbes ortodoxos foren expulsats i en lloc seu foren nomenats prelats catalans i francs que, com indiquen totes les fonts, participaren activament en la vida social i política del país.⁸¹ Aquests antecedents històrics, units a altres

79. Respecte al concili de Lió i les seves importants conseqüències per a l'Imperi Bizantí vegeu M. G. FUGUIA. *Grecs i llatins. L'oposició religiosa entre grecs i llatins des de l'època del gran Foc fins al sínode de Florència* (858-1439) (en grec). Atenes: Edició del Diaconat Apostòlic, 1994², p. 281-291, així com K. IANNAKÓPOULOS. *L'emperador Miquel VIII Paleòleg i Occident* (en grec). Atenes: Ed. A. Karavías, 1969, p. 195-226.

80. Sobre aquest sínode, la importància del qual no ha estat tinguda prou en compte pels historiadors, vegeu V. GRUMEL. «En Orient après le IIe Concile de Lyon». *Échos d'Orient* [París], tom XXIV (1925), p. 321-325, així com K. I. KOTSILIS. *De la llegenda a la història. La sagrada Hipati. La ciutat amb la més gran aportació a l'ortodòxia* (en grec). Làmia: s.e., Edició de l'autor, 1992, p. 12-15.

81. Efectivament, en paraules del gran coneixedor de la història eclesiàstica dels ducats catalans de Grècia, el dominic Raymond-Joseph Loenertz, «lors de l'invasion catalane Néopatras était la capitale de Jean II Comnène Doucas Ange, dernier sébastocrator de la Grande Vlachie ou Thessalie. À sa mort Alphonse Fadrique d'Aragon, gouverneur (*præsidents*) du duché d'Athènes, s'empara d'une partie de ses états, y compris la capitale et la ville de Zitouni (Lamia). L'archevêché latin, qui avait sombré dans la débâcle du royaume de Thessalonique (1222), fut rétabli en 1323, au profit de fr. Ferrer d'Abella O.P., agent diplomatique, en cour d'Avignon, du roi d'Aragon, Jacques II (1291-1327), oncle d'Alphonse Fadrique». I més avall afegeix: «Quatrième suffragant de Larisse, d'après les *Notitiae* grecques et le *Provinciale* romain, l'évêché de Zitouni (Lamia) était, lors

testimonis procedents de tots els racons de l'hel·lenisme,⁸² ens porten a pensar que la fama d'impietosos dels catalans es degué segurament a l'enfrontament entre catolicisme i ortodòxia, especialment ferotge després del cisma entre les dues esglésies en el segle XI.⁸³

Com hem dit, són molts els exemples que parlen de la irreverència dels catalans. Heus ací algun dels més interessants:

— El català menja carn fins i tot el Divendres Sant.
(«Ο Καταλάνος τρώει κρέας και τη Μεγάλη Παρασκευή»)

— Dejuna com el català (òbviament per aquell que no guarda mai dejuni).
(«Νηστεύει σαν τον Κατελάνο»)

de l'invasió catalana, sous la domination d'un prince grec, comme Néopatras, et, comme Néopatras, reçut de nouveau un pasteur latin après les conquêtes d'Alphonse Fadrique d'Aragon, peu après 1318», cf. «Athènes et Néopatras. Regestes et documents pour servir à l'histoire ecclésiastique des duchés catalans (1311-1395)». *Archivum Fratrum Praedicatorum [Roma]*, vol. XXVIII (1958), p. 5-91, especialmente p. 18, treball inclòs més tard en el llibre *Byzantina et Franco-Graeca*, vol. II, p. 305-393. Hom trobarà un bon resum de la història de la seu arquebisbal de Neopàtria sota dominació catalana a RUBÍO, *Els castells catalans*, p. 407-410, i a AYENSA, *Els catalans a Grècia*, p. 259-262.

82. En aquesta línia recordarem, per exemple, que els habitants de Mani, al Peloponès, sempre han vist la religió com un fet diferencial entre ells i els viatgers europeus que al llarg de la història han visitat la seva regió. Com assenyala E. P. Alexakis, la paraula «cismàtics» — amb la qual designaven tot aquell que no practicava l'ortodòxia — era dita pels maniates amb cert to de menyspreu (cf. E. P. ALEXAKIS. «Nosaltres i els altres. Aproximació etnohistòrica als textos de viatgers sobre Mani» (en grec). *Actes de la Trobada d'Història sobre Mani [s. XV-XIX]. Viatgers i missions científiques. Testimoniatges sobre el país i la societat de Mani [Guíthio - Areópolis de Lacònia, 4-7 de novembre de 1993]*. Atenes, 1996, p. 155-156). Així mateix, com ha observat M. Iannissopulu, en la història moderna de Tinos els enfrontaments per raons religioses entre els habitants del poble de Potamia, catòlics des de la dominació veneciana, i els grecs ortodoxos de la resta de la illa, han estat molt freqüents (cf. M. YANISSOPOULOU. *Société et religion en Grèce insulaire. Un exemple: Potamia-Tinos*. París: Tesi Doctoral inèdita, 1992).

83. Respecte a l'obert recel que hi ha hagut entre grecs i llatins des de l'antiguitat fins a finals d'època bizantina remetem el lector a l'interessant treball del professor HERBERT HUNGER. *Graeculus perfidus. Italós itamós. Il senso de l'alterità nei rapporti greco-romani ed italo-bizantini*. Roma: Unione Internazionale degli Istituti de Archeologia, Storia e Storia dell'Arte in Roma [Conferenze, 4], 1987, p. 13-47 (esp. p. 32-47).

A banda de refranys i expressions com les que acabem de veure, el tema que ens ocupa ha inspirat també cançons senceres com la següent, que era cantada fins fa poc a Hipati com a cançó de bressol:

Surt el sol per Arta
i il·lumina tota Hipati.
Senyor sol i rei,
dóna'm força i coratge
per cenyir-me set espases
i lluitar contra els francs,
contra els francs i els varegs,
contra els gossos catalans.
Gos català,
no dejunes el divendres,
ni dejunes el dissabte,
quan Crist és a la tomba.
Els fills de la Romània
són com lleons en el seu cor,
són com lleons, són com falcons,
són com els dofins del mar.⁸⁴

Els catalans, però, també són els protagonistes d'una sèrie de cançons de festa en les quals l'insult dona pas a la broma graciosa, més o menys frívola. L'exemple més representatiu ens el brinda la següent composició, en la qual un jove expressa el desig que la seva mare hagués menjat amarant, planta amb propietats abortives, per no haver-lo dut al món, ja que no deixa de sofrir tota mena d'humiliacions sota el servei d'una dama catalana:

Mireu, ateneses, i mireu també vosaltres, rosses d'Hipati,
mireu com creix l'amarant a l'extrem de la roca;
el mengen els cérvols i moren, el mengen els óssos i es calmen,
el mengen els cérvols i els vedells i s'obliden de la seva mare.
Tant de bo l'hagués menjat la meva mare i no m'hagués dut al món.

84. «Βγαίνει ου ήλιους απ' την Άρτα / κι λαμπουκουπάει η Πάτρα. / Κυρ ήλι κι βασιλιά, / δώζ' μου ρώμη κι αντρεία / να ζουστώ ιφτά σπαθιά / να βαρέσω τη Φραγγιά, / τη Φραγγιά κι τους Βαράγγους, / τα σκυλιά τους Κατιλάνους. / Κατιλάνι κι σκυλί, / καταλείς Παρασκευή, / καταλείς κι του Σαββάτου / π' ου Χριστός είναι στου τάφου. / Τα Ρουμαϊκά πιδγιά / σα λιουντάργια στη γαρδγιά, / σα λιουντάρια, σα σαΐνια, / σα της θάλασσας διρφίνια». Informadora: Sofia Pontidi, Hipati, 20-8-1958.

Si m'ha dut al món, per què em vol?, si ja em té, on em pot trobar?,
ella que em posà al servei d'una francocatalana,
que a vegades m'envia a treballar i em posa sota el jou
i a vegades em vol en els seus braços, em vol en els seus jocs.⁸⁵

Finalment, en alguns casos les violències dels catalans són totalment oblidades i aquests apareixen sota l'aspecte d'herois o heroïnes llegendàries, vinguts de terres llunyanes per casar-se amb els prínceps i princeses del país. Aquest és el cas de la *Cançó de la Jardineria Maria* (Τραγούδι της Μαρίας της Περιβολαριάς) coneguda també sota la forma de rondalla, l'argument de la qual és el següent:

Maria és una noia bonica però pobre que treballa en els jardins del palau. El jove príncep, en veure-la, se n'enamora perdudament, però el seu pare, el rei, l'obliga a casar-se amb una princesa vinguda de Catalunya. Tanmateix, en arribar a oïdes del rei que la princesa catalana està embarassada, la substitueix en el darrer moment per la jardineria. Després de diverses peripècies, el príncep descobreix l'engany i, complint el seu desig, es casa amb la jardineria.

Del total de 123 versos que presenta la versió d'aquesta cançó recollida per Dimitris Karaianis, traduïm només els que narren l'arribada de la princesa catalana a Hipati i la seva substitució per la bella jardineria:

El rei va prendre la decisió de casar el seu fill
per poder emparentar-se amb el rei de França.
Va i envia a França tot el catàleg de regals
i amb ell les seves dolces paraules en una fragata d'or.
Van arribar les seves dolces paraules a Orient i Occident
i al final es va decidir que se celebressin les noces.
Va arribar de Catalunya una fragata d'or,
portant amb ella la núvia i tot el seu seguici.
Tots els nobles en veure-la li van fer doble reverència,

85. «Θουρείτι Αθηνιώτισις κι σεις ξανθές της Πάτρας, / θουρείτι τουν αμάραντου πώς κρέμιτι στου βράχου· / του τρω τ' αλάφια κι ψουφούν, τ' αρκούδγια κι ιριμεύουν, / του τρω τ' αλαφουμούσκαλα κι μάνα δε γυρεούν. / Δε το τρούγι κ' η μάνα μου, μένα να μη μι κάνει, / σα μ' έκαμι, τι μ' ήθιλι, σα μ' έχει, πού να μ' εύρει; / σα πήγι κι μι ρόϊασι στη Φράγκουκατιλάνα, / βουλές μι στέλνει στη δουλιά, μι βάνει στο κουρκούμι, / βουλές μι θέλει αγγαλιά, μι θέλει στα πιγνίδια». Informadora: Cleoniti Tertiga, Hipati, 15-8-1958.

van aixecar el seu rostre en senyal de respecte i li van desitjar bona sort:
 —Tu, senyora, ets un llimoner, el jove príncep, una formosa parra
 i ara anirem a entrellaçar-vos davant del sant altar.
 El rei acabava d'asseure's sobre el seu bell tron,
 quan li portaren un missatge que li féu perdre la veu:
 —La núvia amb qui es casa el príncep, aquesta núvia de tanta fama,
 amb un altre ha fet els tractes de matrimoni, d'un altre està embarassada.
 Tan bon punt comencen les noces, tan bon punt comença la lluita,
 perquè no se'n adoni el príncep i no vulgui casar-se,
 fan venir la jardinera, la jardinera d'obscur bressol,
 i li demanen encaridament que estigui disposada a tot...⁸⁶

La fama dels catalans, però, no s'ha limitat únicament a les encontres que foren teatre dels seus terribles excessos. Les diverses informacions que hem anat recollint al llarg del temps donen fe del paorós record que deixaren aquells violents guerrers en moltes zones de Grècia, més o menys allunyades dels seus dominis continentals. D'aquestes zones cal destacar la regió d'Etoloacarnània i, de manera molt especial, la península del Peloponès.

Per començar, hem d'assenyalar que a la regió d'Etoloacarnània el nom «català», a més de designar una muntanya a la mateixa frontera

86. «Κι αφέντης τ' έβαλι βουλή το γιο του να παντρέψει. / κι μι του ρήγα της Φραγγιάς να πα να συγγινέψει. / Πιγάνει κι στέλνει στη Φραγγιά όλη του τη λουγάδα, / να πα τα λόγια τα χρυσά με τη χρυσή φιργάδα. / Πήγα τα λόγια κ' ήρθαν σ' ανατουλί κι δύση / κι στήσανι κι δέσανι ου γάμος ν' αρχινίσει. / Χρυσή φιργάδα έφτασι απ' τη Καταλανία, / τη νύφη ξιπρουβόδησαν μ' όλη τη συνουδία. / Όσ' άρχουντις την είδανι τη διπλουπρουσκουνήσαν, / της ιπρουσηκουνθήκανι κι τη καλουτυχίσαν. / -Ισύ, κυρά μας, λιμουνιά κι ου νιος στείφικι κλήμα, / θε να σας περιπλέξουμι μπρουστά στου άγιου Βήμα. / Κι ου βασιλιάς ικάθισι απάνου στου θρονί του, / μηνύματα του φέρανι κι έχασι τη φωνή του. / Η νύφη όπου παίρνιτι η πουγουφουμιζμένη / είνι κρυφουπλουμιστική κι κρυφουγγαστρουμένη. / Η μάχη, ου γάμους άρχισι, στανιό του γάμου κάνει, / αν μάθει τι μας φέρανι, τα στέφανα δε βάνει. / Παίρνου τη περιβουλαργιά κι φτουχουτιμημένη / κι τη διπλουρμηνέψανι ούλα να τα 'πουμένι...». Informadora: Ieorguia Tsiga, Hipati. Quant a la referència al rei de França al principi d'aquest fragment, hem de recordar que entre el poble grec la paraula «Franc» —així com el topònim «França»— designa no només les francesos sinó tots els pobles occidentals i entre ells també, naturalment, el català. Sobre el sentit concret d'aquest terme en boca del poble hel·lè remetem el lector al treball de N. G. KONDOΣÓΠULOS. «El nom nacional Franc i els seus derivats» (en grec). *Butlletí Lexicogràfic* [Atenes], vol. 18 (1993), p. 79-94.

amb el ducat de Neopàtria,⁸⁷ era sinònim encara en el segle passat de lladre i malfactor, i per insultar algú que tenia sentiments impúdics els etoloacarnesos no trobaven millor qualificatiu que el de català.⁸⁸

Més discutible és un testimoni procedent de la regió de Xerómeron, també a Etoloacarnània, que ens ha transmès l'arqueòleg i viatger francès L. Heuzey. Els habitants d'aquesta regió —assegurava Heuzey— «avant la révolution grecque et le temps d'Ali-Pacha [...] marquent une première époque, qu'ils appellent le temps d'Alabanda, της Αλμπάντας: c'est l'époque du grand soulèvement excité par la Russie au siècle dernier [...]. Puis vient le temps des Vénitiens, puis celui de la conquête turque. Ils ont aussi une période qu'ils nomment le temps de l'Espagne et qui correspond à la domination franque. Tout ce qui s'étend au delà, époque du Bas-Empire, époque romaine, époque grecque, c'est pour eux le temps fameux des Hellènes».⁸⁹ Aquest testimoni, que va ser acceptat sense la més mínima objecció per Politis i Rubió, presenta la novetat de designar els catalans amb el nom d'espanyols, una denominació que, si bé no és estranya en la literatura culta, és totalment desconeguda en la tradició popular, que, com ja hem vist, no coneix per als almogàvers cap altre nom que el de catalans. Aquest fenomen, unit a la llunyania geogràfica de la regió de Xerómeron respecte dels ducats catalans i, sobretot, al fet que, com reconeix el mateix Politis, en el mont Olimp i a Acarnània es donés a

87. «Les muntanyes de Kharàmata, Katelanos i Krimnitsa —escriu G.E. Nukhakis— s'alcen per damunt dels pobles de Striganià i Lambiri, i separen els municipis d'Amvràkia, Pàmfia, Thermos i Prakambília», cf. *Corografia grega. Geografia, història i estadística de població* (en grec). Atenes: Ed. S. Kussulinos, 1901³, vol. I, p. 267. Sobre aquesta muntanya cf. a més IL 350, *Topònims d'Etòlia*, 1921, p. 466 i 487 (D. Lukópulos), i IL 869, *Memòria sobre el dialecte etoli*, 1927, p. 252-253 (D. Lukópulos).

88. STAMATIADIS, *Els catalans a Orient*, p. 223. En paraules literals de Stamatidis: «A Acarnània, el nom *Català* fins avui dia és sinònim d'home salvatge, lladre i malfactor, i per insultar algú que és violent i desvergonyit l'anomenen també *Català*».

89. L. HEUZEY. *Le mont Olympe et l'Acarnanie*. París: Ed. Fermin Didot Frères, fils et Co, 1860, p. 263-264. Sobre aquesta tradició vegeu també N. G. POLITIS. *Estudi sobre la vida dels moderns grecs. Mitologia neobel·lènica* (en grec). Atenes: Impr. Llibreria Germans Perris, 1871, tom I, p. 223. A partir d'ara cito: POLITIS, *Mitologia neobel·lènica*.

vegades el nom d'espanyols als venecians,⁹⁰ ens porta a pensar que tal vegada aquest testimoni no al·ludeix tant als catalans com als súbdits de la *Serenissima Signoria*.

La sinistra fama que acompanyà els catalans al llarg de la seva breu però intensa història arribà també, per irradiació, a la veïna península del Peloponès, víctima com va ser a més de les seves destructores ràtzies.⁹¹ Així, deixant de banda els topònims,⁹² Epaminiondas Stamatiadis ens assabenta que fins al segle passat, a Trípoli, la capital de la província d'Arcàdia, per a significar que una dona era irascible, dura i grollera no trobaven millor expressió que la de «sembla una catalana» («ομοιάζει σαν Κατελάννα»),⁹³ i a Messènia i Lacònia, com comunicà Nikólaos Politis a Rubió, es donava el nom de catalanes a les dones mascles, corpulentes i lletges, reservant el nom d'Amazones per a les dones baronívoles però formoses.⁹⁴ De la mateixa manera, a

90. POLITIS, *Mitologia neobel·lènica*, vol. I, p. 505.

91. Certament, en una carta del papa Climent v a l'arquebisbe de Corint es fa menció de l'estat de desolació causat per la Companyia «propter invasionem et destructionem civitatis ac patrie Corinthiensis», cf. RUBÍO, *Diplomatari*, p. 73, núm. 58. Sobre les incursions puntuals dels catalans al Peloponès vegeu a més D. JACOBY. «La Compagnie catalane et l'état catalan de Grèce. Quelques aspects de leur histoire». *Journal des Savants* [París], (Abril-juny de 1966), p. 96, article reproduït a *Société et démographie à Byzance et en Roumanie latine*. Londres: Variorum Reprints, 1975, núm. V. Vegeu a més M. DOUROU-ELIOPOULOU. «El Ducat d'Atenes i el Principat d'Acaia (1311-1388)». *L'Avenç* [Barcelona], núm. 213, (1997), p. 52-55. No sembla tampoc aliena a aquesta mala fama la presència de Roger de Llúria i de l'infortunat infant Ferran de Mallorca al Peloponès a finals del segle XIII i principis del XIV, cf. LL. NICOLAU D'OLWER. *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània Oriental*. Barcelona: Barcino, 1926, p. 116-120. A partir d'ara cito: NICOLAU D'OLWER, *L'expansió de Catalunya*.

92. En concret, la paraula «català» ha donat nom a un llogarret de la zona de Kalàvrita, a la província d'Acaia, cf. G. PAPANDREU. *Anuari de Kalàvrita o estudi sobre la història de la regió de Kalàvrita des del punt de vista geogràfic, topogràfic, arqueològic i històric* (en grec). Atenes: Impr. M. I. Salivreios, 1906, p. 312. Així mateix, també pot tenir certa versemblança una hipòtesi exposada a principis de segle per W. Miller, segons la qual la denominació «Arnà», amb la qual es designa una muntanya de l'Argòlide, pot provenir del nom del noble català Guillem Arnau Caupena, que va ser senyor de la fortalesa de la Piada l'any 1418. Cf. MILLER, *The Latins in the Levant*, p. 462; A. MILIARAKIS. *Geografia política moderna i antiga de la regió de l'Argòlide i de Coríntia* (en grec). Atenes: Hestia, 1886, p. 65; i RUBÍO, *El record*, p. 71-72.

93. STAMATIADIS, *Els catalans a Orient*, p. 223.

94. RUBÍO, *Expedición y dominación*, p. 15, i *El record*, p. 70.

la regió de l'Argòlide «catalana» era el pitjor insult que es podia proferir contra una dona, com posa de manifest l'expressió «Ah catalana, mil torts m'has fet!» («Μώρ' Κατελάνα, χίλιες ζημιές μου 'καμες!»), recollida l'any 1937 de llavis d'un habitant del poble de Kókkino.⁹⁵ En aquest punt no podem deixar de recordar les paraules de Lluís Nicolau d'Olwer, quan en el seu llibre sobre l'expansió de Catalunya en la Mediterrània oriental afirmava que ben pocs serien els encants i dolceses d'aquelles dones que, amb els fills a l'esquena, seguien a peu els almogàvers en llurs fatigoses campanyes i eren tan bones per defensar-se dels genovesos en el setge de Gal·lípoli com per escorcollar els morts i llevar el botí del camp de batalla.⁹⁶

Un interès especial presenta la significació del mot «català» a la província d'Acaia, a jutjar per un testimoni certament original procedent de la seva capital. Un historiador local, Stéfanos Thomópulos, en parlar de la fama de la paraula «català» a Patres, afirma que en el segle passat els habitants d'aquesta ciutat «es morien de por només de sentir el nom *català*, com a sinònim que era per a ells d'home malvat». Tanmateix, en el poema que ell cita per il·lustrar les seves paraules no hi ha cap record d'aquesta violència, ja que es tracta d'una innocent cançó infantil:

Alà, català,
a l'infant que has batejat
li has donat llet
i ell se t'ha menjat fins i tot la cullera.
Dóna-li ara un copet a l'esquena,
perquè vomiti la cullera,
cullera veneciana
i també del Peloponès.⁹⁷

Hem d'assenyalar, però, que al costat d'aquests testimonis clarament contraris als catalans, a la regió de Mani, al sud de Lacònia, s'ha conservat en general un record profundament admiratiu dels almo-

95. IL 587, 66, Kókkino, Argòlide, Peloponès, 1937 (D. Ieorgakàs).

96. NICOLAU D'OLWER, *L'expansió de Catalunya*, p. 147.

97. «Άλανε, Κατάλανε, / το παιδί που βάπτισες, / τω 'δωκες να πείε γάλα, / και κατόπιε την χουλιάρα. / Δος του, δος του κόπανο, / να ξεράσει κόκκαλο, / κόκκαλο Βενέτικο / κι άλλο Μωραϊτικο», cf. S. THOMÓPULOS. *Història de la ciutat de Patres* (en grec). Patres: Impr. Kh. Kaiafas, 1950, p. 320, nota 2.

gàvers, cosa gens estranya si tenim en compte el caràcter tradicionalment violent i guerrer del poble maniata. Així, tot i que a la comarca de Làguia els homes malvats i fins i tot els nens entremaliats eren anomenats sovint «catalans»,⁹⁸ sabem que a tota la regió de Mani el mot «català», utilitzat a vegades com a nom propi,⁹⁹ era tingut en gran estima. Com a mostra de l'alta reputació de què va gaudir fins fa ben poc aquest nom entre els maniates, citem una curiosa tradició local que comunicà a Rubió el professor Politis:

Un maniata que se encontraba viajando —escriu Rubió— supo al volver a su patria que al hijo que durante su ausencia le había nacido se le puso en el bautismo el nombre de Pedro. El de Manes (és a dir, Mani), que no conocía aquel nombre, inusitado en su provincia, se enfadó mucho con el padrino y exclamó: «¡Cómo!, me ha cambiado en *pedra* a mi hijo. ¡Aprisa! ¡Que me lo despetrifique! O Yeracaro (Ιερακάριος) o Catalán”. Quería, sin duda, que el niño se llamara o Yeracaro o Catalán, porque ambos son nombres muy comunes y muy estimados, aquél por recordar una dignidad bizantina, éste como manifestación de valor y noble nacimiento.¹⁰⁰

98. Informació oral del professor I. Kutsilieris (estiu de 1998).

99. A tall d'exemple direm que, entre els pacients d'un cirurgià maniata del segle XVIII, apareix un tal Iatzi Katelanos, cf. S. P. LAMBROS. «L'agenda d'un cirurgià maniata» (en grec). *Neos Hellinonimón*, vol. 14 (1917), p. 61 i 63. A més, segons una informació oral del professor N. Kutsilieris, en el poble maniata de Píondes (Làguia) existia fins fa ben poc una família amb el cognom «Català». Sobre aquest nom, utilitzat a vegades en forma femenina, es pot consultar a més RUBÍO, *Expedición y dominación*, p. 114-115; S. KIRIAKIDIS. «Observacions sobre els noms neogrecs» (en grec). *Laografia*, tom 5è (1915), p. 358, i D. MARKÓPULOS. *L'onomàstica grega o els nostres noms i cognoms des de temps d'Homer fins a principis del segle XX* (en grec). Esmirna: Impr. K. Kunduriotis, 1909, p. 167-168. Més recentment, tenim notícia de l'existència d'un arquitecte i escriptor anomenat Iannis Katalanos, nascut l'any 1915 a la ciutat de Pírgos (Ilia) i mort en aquesta mateixa ciutat el dia 2 de gener de 1999 a l'edat de 83 anys. Sobre aquest curiós personatge, que segons els que el conegueren en alguna de les seves freqüents estades a la ciutat de Sitges s'enorgullia de ser un llunyà descendent dels almogàvers talment com el seu besavi, un general de l'exèrcit grec amb el mateix cognom del qual nosaltres no disposem de cap informació, es pot consultar la breu nota de CARLES HAC MOR. «Traspàs de l'últim almogàver». *Avui* [Barcelona], (25-2-1999), p. VII.

100. RUBÍO, *Expedición y dominación*, p. 16-17. Com hem dit, aquesta notícia, com moltes altres, li va ser comunicada a Rubió per N. G. POLITIS en una carta datada el dia 18 de gener de 1883, publicada per nosaltres a RUBÍO, *Epistolari grec*, vol. I, p. 191-193 (doc. 64).

A aquesta tradició podem afegir una notícia molt més recent que ens va comunicar l'etnòleg grec E. P. Alexakis. Tal com va poder comprovar ell mateix en el curs d'un treball de camp realitzat a la regió de Mani l'any 1978, alguns vells de la comarca peloponèsia de Nomitsí encara recordaven fins fa ben poc com la família dels Skandalei abandonà el seu poble nadiu, Vriki, per integrar-se, segons les lleis de parentiu del país, a la nissaga o *guenos* dels «valents catalans» («παλικαράδες Κατελάνοι»).¹⁰¹

Entre els territoris més allunyats dels ducats d'Atenes i Neopàtria als quals també arribà la sinistra fama dels catalans destaca de manera especial l'actual Albània, en el folklore de la qual els catalans ocupen un lloc realment destacat. Efectivament, en la tradició popular albanesa el nom «català», a més de significar «home lleig i violent»,¹⁰² designa un monstre amb un sol ull al front, que recorda en molts aspectes el cíclop Polifem, present també en la tradició popular d'altres països mediterranis.¹⁰³ En el folklore albanès, per tant, aquest cíclop, denominat sempre «Català» («Katallani»), apareix representat normalment com un ferrer salvatge que s'alimenta de carn humana, sense genolls, per la qual cosa no es pot ajupir, i amb cames llargues com pals de vaixell. En les tradicions del nord d'Albània se'l qualifica sovint de «Siqënhengeri», és a dir, «d'ulls de gos i devorador d'homes», mentre que en les del sud simplement de «Syqëneza» («d'ulls de gos»). En qualsevol cas, en totes les versions a ell s'enfronta un jove heroi albanès anomenat Dedaliya, que l'acaba vençant, com un nou Ulisses, amb el sol recurs de l'astúcia. De les moltes versions que circulen per Albània d'aquesta tradició, coneguda normalment amb el títol de «Dedaliya i el Català», resumim el contingut d'una d'elles, publicada fa gairebé mig segle en una antologia de tradicions populars albaneses:

101. KEEL 4098, 296, Prosiliakí Mani, 1978 (E. P. Alexakis). Aquesta mateixa notícia es pot consultar també a E. P. ALEXAKIS. *Les nissagues i la família en la societat tradicional de Mani* (en grec). Atenes: s.e., 1980, p. 64.

102. Cf. BERNARD, *La paraula català*, p. 428-429.

103. Cf. S. THOMPSON. *Motif-index of folk literature*. Londres: 1966², Indiana University Press, vol. III, p. 135, motiu F 512 («Person with one eye in the center of forehead»), i p. 357, motiu F 1137 («The ogre blinded: Polifemus»).

Dedaliya és un heroi valent que un dia decideix sortir amb els seus amics a conèixer món. En una muntanya veuen llum i, en apropar-se, troben una cova amb una porta de ferro. Els obre una geganta que els convida a entrar. De sobte, apareix el seu fill, el Català, un gegant que, tot i el seu aspecte violent, els saluda amicalment. Dedaliya, tanmateix, desconfia del Català i es fa l'adormit per descobrir les seves intencions. El cíclop, creient que Dedaliya i els seus companys dormen, li diu a la seva mare que els mati i els prepari per sopar. Dedaliya s'aixeca i escorxa tres ovelles, amb la pell de les quals es cobreix tant ell com els seus companys. Tot seguit, deixa cec el Català, que ni tan sols s'immuta. En despertar-se, comença a cridar i demana a la seva mare que encengui una torxa per trobar el causant de la seva ceguesa. La mare encén la torxa però no poden trobar Dedaliya i els seus companys, que sota les pells d'ovella s'escapen entre el ramat sense ésser vistos. Fora ja de la cova, els nois comencen a riure's del Català, que els persegueix fins a un rierol que marca els límits del seu territori. Davant de la seva proesa, el rei del país demana a Dedaliya que mati el cíclop i li porti el seu cavall, el seu anell i fins i tot el seu cos. Dedaliya torna a entrar en els dominis del Català. En presència del cíclop, Dedaliya oculta la seva autèntica personalitat i fa creure al Català que està preparant un fèretre per al cos de Dedaliya, a qui ell mateix ha donat mort. El Català s'alegra davant de la falsa notícia de la mort de Dedaliya i l'ajuda a tallar uns arbres per construir el fèretre. Un cop construït aquest, Dedaliya li demana que s'hi estiri a dins per comprovar la seva mida, ocasió que aprofita per matar-lo i cremar el seu cos, que tarda tres dies a consumir-se enmig d'una pudor insuportable.¹⁰⁴

No hi ha cap dubte del to marcadament odisseic de tot el passatge, un to que, al nostre entendre, no pressuposa cap influència directa del relat homèric sobre la tradició albanesa sinó més aviat l'existència d'una base folklòrica comuna, de la qual es nodrí tant Homer com l'imaginari col·lectiu albanès. En qualsevol cas, la conservació a Albània d'aquest curiós record dels catalans pot deure's tant a la fama

104. Cf. Z. SAKO, Z. KODRA, F. NDOCAJ, K. HARITO i J. PANAJOTI (ed.). *Folklor Shqiptar I: Proza populllore*. Tirana: Institut de Cultura Popular, 1966, p. 248-253, núm. 143 («Dedaliya e Katallani»). Vegeu a més, sobre aquesta mateixa tradició, E. ÇABEJ. «Riesen und Zwerge im Albanischen Volksglauben». *Actes du XIe Congrès International des Sciences Onomastiques*. Sofia: Académie Bulgare des Sciences, 1974, p. 203-206; B. SHEHU. «Les lletres albaneses i la mar d'Ulisses». *Literatures* [Barcelona], vol. 0 (1998), p. 28-29; i SETTON, *Catalan domination of Athens*, p. 248.

de destrucció que, a ulls dels almogàvers, devia envoltar els llunyans ducats d'Atenes i Neopàtria com a les incursions de pirates catalans, que sabem que en aquesta mateixa època freqüentaven les costes d'Albània. Certament, disposem de diferents testimonis que donen fe dels atacs dels pirates catalans contra les principals ciutats de la costa albanesa. Així, per exemple, en un document conservat a l'arxiu de Ragusa es narra com les autoritats de Valona (Vlōre), al sud d'Albània, capturaren el 1390 una colla de pirates catalans («brighentini Catellani») que tenien intenció de saquejar aquella ciutat.¹⁰⁵

Finalment, no podem acabar el nostre estudi sense comentar la presència del nom «català» com a insult, però sobretot com a topònim o epònim, en algunes illes gregues tan allunyades dels dominis continentals de la Companyia com Creta, Quios o Kassos. En aquests casos, l'explicació més convincent passa per vincular aquests testimonis a un fenomen nou, independent en bona mesura de la presència catalana als ducats d'Atenes i Neopàtria, com és el del desenvolupament del comerç català a les illes gregues durant el segle XIV. Certament, malgrat que, com ha assenyalat el professor Stephen Bensch, a diferència de les figures militars que omplen les pàgines de les històries dedicades a la dominació catalana d'Atenes i Neopàtria, la majoria de mercaders de la Corona d'Aragó que navegaren per la Romània han quedat en la penombra,¹⁰⁶ no és menys cert que, a la llum dels estudis que han dedicat al tema investigadors com el propi Bensch o els professors Del Treppo, Duran i Duru-Iliopulu, cada cop ens és més ben conegut el desenvolupament del comerç català a la Mediterrània oriental des dels darrers decennis del segle XII fins a l'aparició en sòl grec dels otomans.¹⁰⁷ En efecte, documents de diversa índole, però de

105. Cf. L. THALLÓCZY, D.C. JIRECEK i E. SUFFLAY (ed.). *Acta et diplomata res Albaniae Mediae Aetatis illustrantia*. Viena: Impr. A. Holzhausen, 1918, p. 109, núm. 448.

106. S. P. BENSCH. «El comerç català a la Romània en el segle XIV». *L'Avenç* [Barcelona], núm. 213 (1997), p. 26. A partir d'ara cito: BENSCH, *El comerç català*.

107. *Ibidem*, p. 26-29; A. LUTTRELL. «La Corona de Aragón y la Grecia catalana: 1379-1394». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona], tom 6 (1969), especialment p. 221-226, treball inclòs més tard en el llibre *Latin Greece, The Hospitallers and the Crusades, 1291-1440*. Londres: Variorum Reprints, 1982, núm. XI; M. DEL TREPPO. *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragone nel secolo XIV*. Nàpols: Università di Napoli [Seminario di Storia Medioevale e Moderna, IV], 1972, p. 26, 58-59, 60, 71, 73 *et passim*; M. DURU-ILIOPLU. «Els catalans a

manera molt especial les actes notarials de la República de Venècia, ens han revelat el nom d'un gran nombre de mercaders catalans que durant aquest període històric es van establir en moltes ciutats marítimes gregues i cohabitaren pacíficament amb la població indígena, sense posar mai en perill el control que aleshores exercien sobre el comerç bizantí Gènova i Venècia. A l'establiment de mercaders de la Corona d'Aragó en moltes illes gregues hem d'afegir la presència en aquest mateix context històric de pirates catalans, que juntament amb els d'altres nacionalitats —maltesos, genovesos, venecians, normands, turcs, etc.— es convertiren sovint en els autèntics amos de l'Egeu, provocant la despoblació de moltes ciutats costaneres.¹⁰⁸

Però anem per parts. En primer lloc, l'únic testimoni negatiu que hem trobat prové de l'illa de Miconos, en ple cor de les Cíclades. En

les Cíclades al segle XIV» (en grec). *Anuari de l'Associació d'Estudis Cíclàdics* [Atenes], núm. 14 (1993), p. 227-232; «La presència catalana a Creta durant el segle XIV» (en grec). *Actes del VII Congrés Cretenc Internacional*. Réthimno: Associació d'Història i Folklore de Réthimno, 1995, tom II, 2, p. 587-592. D'ara en endavant: DURU-ILIOPULU, *La presència catalana*; i «Occidentals a la Romània sota domini venecià (Creta, Metona, Koroni) des de 1261 fins a 1386. Panorama general» (en grec). *Thisavrimata* [Venècia], núm. 27 (1997), especialment p. 38-45; D. DURAN I DUELT. *Manual del viatge fet per Berenguer Benet a Romània, 1341-1342. Estudi i Edició*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas [*Anuario de Estudios Medievales*, Annex 47], 2002, p. 11-20; i CH. MALTEZOU. «L'Arxiu de Venècia com a font de coneixements per a la presència catalana a Grècia». *La dominació catalano-aragonesa en territori grec*. Atenes: Instituto Cervantes de Atenas i Institut Ramon Llull, 2012, p. 111-131. D'ara en endavant: MALTEZU, *L'Arxiu de Venècia*.

108. Sobre la presència de pirates catalans i d'altres nacionalitats en sòl grec durant tot el període bizantí, cf. P. CHARANIS. «Piracy in the Aegean during the reign of Michael VIII Palaeologus». *Annuaire de l'Institut de Philologie de Bruxelles* [Brussel·les], vol. 10 (1950), p. 127-136; A. E. VAKALÓPULOS. *Història de l'hellenisme modern* (en grec). Tessalònica: Ed. N. Nikolaïdis, 1961, vol. I, p. 108-110; S. D. ÍMELOS. *La tradició popular sobre pirates* (en grec). Atenes: Impr. P. Drukas i N. Kónsolas [Biblioteca de l'Associació Filopedagògica d'Atenes, 52], 1968; A. TENENTI. «Venezia e la pirateria nel Levante: 1300 c. - 1460 c.». A. PERTUSI (ed.). *Venezia e il Levante fino al secolo XV*. Florència: Ed. L. S. Olschki, 1973, vol. I, p. 705-771. D'ara en endavant cito: TENENTI, *Venezia e la pirateria*; i N. KEFALINIADIS. *Pirateria. Corsaris a l'Egeu* (en grec). Atenes: Filipotis, 1995. Per a l'època moderna —des de la turcocràcia fins als nostres dies— és molt útil l'exhaustiu treball d'A. KRANDONELI. *Història de la pirateria en època turca, 1538-1699* (en grec). Atenes: Hestia, 1991-1998, 3 vol. D'ara en endavant: KRANDONELI, *Història de la pirateria*.

aquesta illa, segons la informació oral facilitada per l'historiador i numismàtic grec I. Svoronos a Rubió l'any 1909, amb el nom de «català» es reprenia encara en el segle passat els infants entremaliats. Les paraules de Svoronos, no exemptes de certa gràcia, són reproduïdes de la següent manera per Rubió en el treball tants cops citat:

Aún recuerdo que en mi infancia, en la isla de Miconos, una de las del Archipiélago, mi patria nativa, se daba a menudo el nombre de catalán a los muchachos que cometían alguna travesura. Yo mismo merecí en alguna ocasión este calificativo. Recuerdo que, siendo aún niño, me entretenía a veces tirando piedras en una de aquellas grandes tinajas en las que allí se suele guardar vino u otro producto agrícola y que se utilizan después como chimenea. Entonces, una vieja que me sorprendió en mi fechoría me reprendió al momento exclamando: «¡Ah, catalán!» («Αχ Κατιλάνε!»).¹⁰⁹

No semblen aliens a aquesta tradició els atacs dels pirates catalans contra moltes de les Cíclades, respecte dels quals disposem avui d'abundant documentació. Així, per exemple, un document de 1306 dona fe dels atacs dels pirates catalans en moltes illes de l'Egeu¹¹⁰ i un altre de 1318 es fa ressò de les queixes del duc venecià de Creta davant dels continus atacs de catalans i turcs contra aquesta i altres illes veïnes.¹¹¹ L'any 1321 el màxim responsable del Ducat de Naxos (o de l'Egeu o de l'Arxipèlag), Guillermo I Sanudo, denunciava els repetits atacs dels catalans contra les illes del seu ducat, en les quals, a banda d'altres atrocitats, capturaven homes i dones que després venien com esclaus.¹¹² Sabem a més, per un interessant document datat l'any 1329, que els catalans, amb la inestimable ajuda dels turcs, «vadunt per insulas Venetorum decipiendo homines et ponent ipsos in ligno

109. RUBIÓ, *El record*, p. 70.

110. RUBIÓ, *Diplomatari*, p. 35 (doc. 31).

111. *Ibidem*, p. 116 (doc. 96), p. 121 (doc. 100), i p. 122 (doc. 101).

112. Cf. P. RATTI VIDULICH (ed.). *Fonti per la storia di Venezia, sez. I, Archivi Pubblici*. Venècia: Comitato per la pubblicazione delle fonti relative a la storia di Venezia, 1965, p. 113 (doc. 302). Sobre el lucratiu comerç d'esclaus exercit freqüentment en aquestes i altres illes pels catalans, vegeu CH. VERLINDEN. «Venezia e il commercio degli schiavi provenienti dalle coste orientali del Mediterraneo». A. PERTUSI. *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, vol. I, p. 911-929.

et portant ad vendendum ipsos».¹¹³ Finalment, l'any 1363 la República de Venècia es va veure obligada a enviar una esquadra de galeres per protegir els seus vaixells mercants dels atacs dels pirates catalans que assolaven l'Egeu.¹¹⁴ I, evidentment, no són rars els documents referits a la tramesa de síndics des de Venècia «ad partes Cathalonie» amb l'objectiu de reclamar indemnitzacions per a les propietats arrabassades als seus súbdits.

Tanmateix, el nom «català» apareix molt més sovint com epònim, a jutjar per diferents testimonis procedents d'illes tan allunyades geogràficament unes de les altres com Cefalònia, Kassos, Creta i Quios. Començant per la primera, sabem que encara l'any 1961, en el poble d'Argostoli, a Cefalònia, la paraula «català» era emprada com a renom,¹¹⁵ la qual cosa pot ser un llunyà record de l'establiment de comerciants catalans en aquesta illa en el segle XIV.¹¹⁶ Així mateix, la presència de mercaders catalans a les illes del Dodecanès¹¹⁷ degué deixar també alguna empremta en el camp del folklore, ja que una notícia

113. Cf. RUBIÓ, *Diplomatari*, p. 178-186, espec. p. 185 (doc. 147). Cf. a més Ildem, p. 148 (doc. 120), p. 160 (doc. 129), i p. 167 (doc. 136).

114. Cf. F. THIRIET, *Délibérations des assemblées vénitiennes concernant la Romanie*. París: Ed. Mouton & Co, 1966, vol. I, p. 261 (doc. 707). A partir d'ara: THIRIET, *Délibérations*.

115. IL 810, 71, Argostoli, Cefalònia, 1961 (D. Lucatos). Segons E. Stamatiadis, a la veïna illa de Zákynthos també hi havia en el segle passat famílies amb el cognom «Català», cf. RUBIÓ, *Expedición y dominación*, p. 113-114.

116. En un document datat el 10 de febrer de 1383 i conservat a l'Arxiu Municipal de Barcelona, els consellers del rei li demanen que indemnitzi pel robatori d'una peça de tela el procurador del cavaller Joan Làskaris Calofero, comte de Zákynthos i Cefalònia, «en les quals illes molts mercaders cathalans e altres de vostre senyoria convenen ab lurs robes e mercaderies e han aquí pendre port de necessitat», cf. RUBIÓ, *Diplomatari*, p. 590-591 (doc. 541). Sobre els atacs de pirates catalans contra aquesta illa i la veïna Corfú durant la turcocràcia, cf. KRANONELI, *Història de la pirateria*, vol. I, p. 198 i 204.

117. Cf. al respecte A. LUTTRELL, «The Aragoneses Crown and the Knights Hospitallers of Rhodes: 1291-1350». *English Historical Review* [Oxford], núm. 76 (1961), p. 1-19, i «Aragoneses y catalanes en Rodas: (1350-1430)». *Actas del VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Barcelona: Archivo de la Corona de Aragón, 1962, vol. II, p. 383-390, articles inclosos més tard en el llibre *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West, 1291-1440*. Londres: Variorum Reprints, 1978, núm. X i XI.

de mitjan segle passat atesta la utilització del nom «català» com epònim a l'illa de Kassos.¹¹⁸

En qualsevol cas, per la naturalesa dels testimonis, les illes de Creta i Quios són les que presenten un major interès. En la primera tenim documentat en data relativament recent un tal Dimitris Català, natural del poble de Keramià (Khanià), famós per la seva participació en les principals revoltes cretenques de finals del segle passat.¹¹⁹ L'origen del cognom «Català» a Creta pot remuntar-se a l'establiment a les principals ciutats marítimes d'aquesta illa d'un gran nombre de mercaders catalans, el nom dels quals, lligat normalment al comerç d'esclaus, apareix sovint a les actes dels notaris venecians de Càndia (l'actual Iràklion). Així, per exemple, sabem que el 1304 un català anomenat Miquel, natural de Càndia («habitor Candide»), va vendre al venecià Andrea Lambardo una esclava grega anomenada Anna, que havia comprat als turcs per la quantitat de nou *hipèrpis*.¹²⁰ Igualment, un any més tard un altre català anomenat Francesc, oriünd també de Càndia, va vendre a Guillelmo Ferro una esclava de nom Kierana per la qual havia pagat a «Turchia» onze *hipèrpis*¹²¹ i a Johannes Alexandrinus una altra esclava, Maria, pel mateix preu.¹²² A banda del sempre lucratiu comerç d'esclaus, també ens és coneguda la participació de catalans en diverses transaccions comercials. Serveixi d'exemple la notícia referida pel notari venecià de Càndia Pietro Pizolo, segons la qual el 1301 un català, el nom del qual desconeixem, i la seva muller Irene pagaren a Stephano d'Ancona nou *hipèrpis* en

118. El testimoni és com segueix: «El diumenge se celebren les noces de la filla de Frangulas amb el fill del Català», cf. IL 783, 312, Kassos, Dodecanès, 1960-1961 (A. Karanastassis).

119. Sobre aquest destacat dirigent de les revoltes cretenques dels anys 1866, 1878, 1889, 1896 i 1897 vegeu la notícia anònima «Dues fotografies històriques» (en grec). *Kritikí Estia* [Khanià], núm. 54 (1955), p. 12.

120. S. CARBONE (ed.). *Fonti per la storia di Venezia, sez. III. Archivi notariali*. Venècia: Comitato per la pubblicazione delle fonti relative a la storia di Venezia, 1978, vol. II, p. 14 (doc. 936). Sobre el preu dels esclaus a l'Imperi Bizantí vegeu E. ASHTOR. *Histoire des prix et des salaires dans l'Orient médiéval*. París: Ed. S.E.V.P.E.N., 1969, p. 499.

121. *Ibidem*, p. 194 (doc. 1119).

122. *Ibidem*, p. 197 (doc. 1125). Sobre el comerç d'esclaus exercit per catalans, vegeu MALTEZU, *L'Arxiu de Venècia*, p. 124-126.

compliment de les clàusules establertes en un contracte,¹²³ mentre que el 1304 dos habitants de Càndia pagaren a un venecià de nom Stephano i a un català anomenat Francesc vint-i-sis *bipèrpirs* per associar-se amb ells en una transacció comercial («collegancia»);¹²⁴ Finalment, sabem que els catalans de Creta, malgrat no gaudir del dret de ciutadania veneciana, participaven obertament en la vida política, social i judicial de l'illa, figurant sovint com a testimonis («testes») en moltes actes notariales.¹²⁵ A més d'aquestes informacions, ens és conegut el nomenament d'un cònsol català a Càndia l'any 1419,¹²⁶ i en aquesta mateixa línia no són estranyes les notícies referides als atacs de pirates i corsaris catalans contra les principals ciutats marítimes de la gran illa veneciana.¹²⁷

Un interès especial presenta el record que dels catalans s'ha conservat a la toponímia de Quios. Certament, prop del poble de Volissós, al nord d'aquesta illa, es troba un llogarret anomenat «Τα Καταλανικά» («Τα Καταλανικά»), l'origen del qual és atribuït normalment al pas per aquests llocs de les hosts de Roger de Flor en acabar la seva campanya contra els turcs de l'any 1304.¹²⁸ Sobre el sentit concret d'aquest topònim, el lingüista grec K. I. Amandu sosté que el nom d'aquest poble es deu possiblement a la presència en ell d'una única

123. *Ibidem*, p. 73 (doc. 145).

124. *Ibidem*, p. 201 (doc. 1140).

125. *Ibidem*, p. 96 (doc. 899), i A. LOMBARDO (ed.). *Fonti per la storia di Venezia, sez. III. Archivi notariali*. Venècia: Comitato per la pubblicazione delle fonti relative a la storia di Venezia, 1978, p. 40 (doc. 54), i p. 42 (doc. 57).

126. BENSCH, *El comerç català*, p. 28. Cf. així mateix NICOLAU D'OLWER, *L'expansió de Catalunya*, p. 209, i MALTEZU, *L'Arxiu de Venècia*, p. 120-121.

127. Cf. RUBIÓ, *Diplomatari*, p. 114 (doc. 96), p. 121 (doc. 100), i p. 205 (doc. 157); THIRIET, *Délibérations*, vol. I, p. 138 (doc. 227), p. 258 (doc. 702), i p. 261 (doc. 707); TENENTI, *Venezia e la pirateria*, espec. p. 728-729 i 742. Sobre la pirateria catalana a Creta durant la turcocràcia, cf. KRANDONELI, *Història de la pirateria*, vol. I, p. 203.

128. Cf. G. FOTINÓS. *Cadaastre de Nea Moní de Quios* (en grec). Quios: Impr. K.M. Prokidu, 1865, p. 10; G. I. ZOLOTAS. *Història de Quios* (en grec). Atenes: Impr. P. D. Sakel·làrios, 1924, vol. II, p. 355; RUBIÓ, *El record*, p. 70-71 (aquesta notícia és extreta d'una carta de W. Miller datada el dia 17 de juliol de 1924); i K. I. AMANDU. «Aportació a la toponímia de Quios» (en grec). *Arxiu Lexicogràfic del Grec Medieval i Modern* [Atenes], vol. II, núm. 27 (1915), p. 46. D'ara en endavant: AMANDU, *Aportació*.

família amb el cognom «Català».¹²⁹ En qualsevol cas, el nom en plural del poble indica a les clares que ens trobem davant d'una família molt extensa o, més probablement, davant de més d'una família amb aquest cognom, a jutjar pel fet que fins fa ben poc, tant a Quios com a les illes properes, les parelles d'una mateixa família s'establien per norma general a pocs metres de distància les unes de les altres, amb la qual cosa el poble que finalment s'acabava formant prenia el nom de la família en plural. Són un bon exemple del que diem els noms d'altres pobles de Quios o de la veïna Icària com «Vavili» («Βαβίλοι»), a partir del nom «Vavilos» («Βαβίλος»), o «Glaredes» («Γλαρέδες»), a partir del nom propi «Glarés» («Γλάρος»). Pel que fa a l'origen històric d'aquesta denominació, nosaltres, si bé no descartem que es pugui deure al pas fugaç per Quios de les tropes de Roger de Flor l'any 1304, ens inclinem més aviat a pensar que la causa en fou l'establiment en ella de mercaders catalans, el nombre dels quals degué arribar a ser realment important, a jutjar per l'enviament a aquesta illa d'un cònsol català l'any 1404, la presència del qual està testimoniada fins a la seva caiguda en mans otomanes l'any 1566.¹³⁰

Arribats a aquest punt del nostre treball, sembla clar que el record dels catalans que sota la forma d'insults, topònims o epònims tenim documentat en moltes illes de l'Egeu es deu en bona mesura al desenvolupament del comerç i la pirateria catalanes, que durant els segles XIV i XV van florir de manera especial a les llunyanes terres de la Romània. En qualsevol cas, al marge de la presència de mercaders i pirates de la Corona d'Aragó en algunes illes de l'Arxipèlag, no devem descartar altres fenòmens que pogueren ajudar a la conservació del record dels catalans en aquelles latituds. Entre aquests volem destacar aquí la fugida d'un petit grup de catalans després de la caiguda

129. Cf. AMANDU, *Aportació*, p. 46.

130. Cf. BENSCH, *El comerç català*, p. 28, i NICOLAU D'OLWER, *L'expansió de Catalunya*, p. 210. M. Balard parla fins i tot de l'existència a Quios d'una colònia catalana estable a finals del segle XIV, reforçada per l'arribada d'elements originaris de Perpinyà, Mallorca, Castella i Sevilla, cf. *La Romanie genoise (XIIe - début du XV siècle)*. Roma: École Française de Rome, 1978, p. 267. Tenim notícia, a més, dels atacs d'una petita esquadra de pirates catalans i turcs contra aquesta illa l'any 1411, cf. A. RUBIÓ. «La Grècia catalana des de la mort de Frederic III fins a la invasió navarresa». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* [Barcelona], vol. 6 (1915-1920), p. 160.

de Constantinoble i el seu establiment en algunes illes gregues. En efecte, no deixa de ser significatiu que, com ha posat de relleu l'historiador P. Khiotis, entre els membres d'importantes famílies bizantines que aconseguiren escapar d'aquell bany de sang hi hagués tres catalans: Jacob, Joan i Jordi («Ιάκωβος, Ιωάννης και Γεώργιος»), els quals, després d'una primera escala a Quios, continuaren el seu rumb cap a la regió cretenca de Kidonia per arribar finalment a l'illa de Cefalònia, curiosament tres dels llocs en els quals hem constatat la pervivència del nom «català» fins als nostres dies.¹³¹

A l'hora de posar fi a aquest estudi sobre el record dels catalans en el folklore grec, esperem haver demostrat, davant de l'escepticisme d'alguns historiadors grecs i estrangers,¹³² l'existència real a Grècia d'una tradició evocadora del pas per ella dels catalans, que durant gairebé una centúria uniren els seus destins històrics als de la Grècia franca, deixant en el cor del poble hel·lè un record inesborrable. Finalment, tampoc és menys cert que, davant de la varietat de noms amb els quals els historiadors cultes han designat els súbdits de la Corona d'Aragó —llatins, italians, francs, tarraconesos, etc.—, el poble grec no ha conegut cap altra denominació que la de catalans, essent aquesta la millor prova contra les pretensions d'alguns historiadors moderns de negar el caràcter netament català de l'expedició almogàver a la terra de l'Hel·lade.¹³³

131. P. KHIOTIS. *Records històrics de l'illa de Zákynthos* (en grec). Corfú: Impr. del Govern, 1858, vol. II, p. 302-303.

132. Aquest és el cas, entre d'altres, de P. KALIGÀS (*Estudis d'història bizantina des de la primera fins a la segona presa de Constantinoble* [en grec]. Atenes: Impr. A. P. Konstantinidis, 1894, p. 578), MILLER (*The Latins in the Levant*, p. 329-330) i D. N. KAMBÚROGLU (*Estudis i investigacions* [en grec]. Atenes: Hestia, 1923, p. 28).

133. Vegeu al respecte, A. RUBIÓ. «Per què donem el nom de catalana a la dominació de la Corona d'Aragó a Grècia». *Estudis Universitaris Catalans*, tom 12 (1927), p. 1-12.